

Ю. І. Ковбасенко

Зарубіжна література

(рівень стандарту)

підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Літера ЛТД

2018

Рубрики підручника

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

ВІДЛУННЯ

Ковбасенко Ю. І.

Зарубіжна література (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Ю. І. Ковбасенко. – Київ, Літера ЛТД, 2018. – 288 с.

Підручник побудований відповідно до логіки уроків зарубіжної літератури і процесу читання та сприйняття художнього твору, що відображено в назвах рубрик: «Готуємося до діалогу», «Діалог із текстом», «Відлуння».

У рубриці «Готуємося до діалогу» міститься необхідний обсяг інформації для належної підготовки до сприйняття літературних творів.

Усі твори в підручнику-хрестоматії представлені в оптимальному обсязі (наявні всі ключові цитати і збережено основні сюжетні лінії) і в найкращих перекладах, які пройшли перевірку часом і належать до золотого фонду українського перекладацтва. Крім того, стисло розповідається про кожного перекладача вміщених творів (уривки зі спогадів про роботу над перекладами, цитати, знаменні факти біографії тощо).

Запитання та завдання рубрики «Діалог із текстом», уміщені у відповідних місцях підручника, мають здебільшого не репродуктивний, а критично-мисленевий характер, – спрямовуючи процес читання і спонукаючи до уважної (зокрема, й самостійної) роботи над текстом.

Широкий український контекст, тобто зв'язок зарубіжного красномовства з Україною (літературним і культурним процесом, історією тощо), знайшов утілення в рубриці «Відлуння».

Якісний і дидактично обґрунтований ілюстративно-візуальний ряд розширює культурологічний контекст підручника, дозволяє організувати ефективну творчу роботу школярів як на уроці, так і в процесі виконання ними домашнього завдання.

Зміст

ВСТУП. Оригінальна і перекладна література в сучасному світі	4
Золоті сторінки далеких епох	9
Гомер. Поема «Одіссея»	9
Данте Аліг'єрі. Поема «Божественна комедія»	26
Вільям Шекспір. Трагедія «Гамлет»	41
Проза й поезія пізнього романтизму та переходу до реалізму XIX ст.	65
Ернст Теодор Амадей Гофман. Повість «Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер»	66
Школа «чистого мистецтва» в російській поезії	98
Федір Тютчев. Вірш «Silentium»	100
Афанасій Фет. Вірш «Шепіт... Ніжний звук зітхання...»	103
Волт Вітмен. Збірка «Листя трави»	106
Роман XIX ст.	118
Федір Достоевський. Роман «Злочин і кара»	119
Оскар Вальд. Роман «Портрет Доріана Грея»	147
Перехід до модернізму.	
Взаємодія символізму й імпресіонізму в ліриці	160
Шарль Бодлер. Збірка «Квіти зла»	165
Поль Верлен. Поезії	176
Артюр Рембо. Поезії	186
Драматургія кінця XIX – початку XX ст.	194
Моріс Метерлінк. Драма-феєрія «Блакитний Птах»	195
Сучасна література в юнацькому читанні	224
Пауло Коельйо. Роман «Алхімік»	224
Словник літературознавчих термінів	253

Вступ

Оригінальна і перекладна література в сучасному світі

Література й мистецтво є засобом урівноважити людину зі світом у найкритичніші моменти життя.

Лев Виготський

Прискорений ритм сучасного життя чимдалі більше нагадує стукіт коліс потягу, котрий набирає швидкості. Щодень більше людей, ледь прокинувшись, протягують руку до гаджетів, від яких їм дедалі важче відірватися на користь художнього твору. Тож, хочемо ми цього чи ні, але виникає закономірне запитання: а чи залишиться в цьому «шаленім, шаленім, шаленім світі» час на читання літератури? І взагалі, чи не пірне друкована Книга в імлю забуття під навалюю цифрових технологій?

Друкована література своїм існуванням завдячує Йоганнові Гутенбергу (прибл. 1397–1468), знаменитому німецькому винахідникові книгодрукування. Це відкриття вплинуло не лише на розвиток літератури та культури всього світу, а й на хід історії загалом. Проте нині функції паперових носіїв інформації щодаля частіше перебирають на себе цифрові технології: електронні книги, планшети, смартфони, та найперше — Інтернет. Тому-то й постало питання: чи не переможе в ХХІ столітті Інтернет Гутенберга? І питання, чи виживуть друкована книга й художня література, без жодних перебільшень, є гідним Шекспірового «to be or not to be» («бути чи не бути»)? Тож спробуймо на нього відповісти...

Нині проводяться психологічні дослідження, щоб з'ясувати, чи здатна цифрова книга повною мірою замінити книгу традиційну, паперову. Виявилося, що паперова і цифрова версії того самого літературного твору, як це не дивно, але зовсім по-різному сприймаються читачем. Здавалося б, ну яка різниця, у якому форматі читати «Одіссею», якщо це та сама «Одіссея»? Але виявилося, що відмінність є, і навіть принципова: паперова версія твору сприймається і впливає зовсім на інші ділянки головного мозку читача, ніж електронна. Подібне властиве й письму: якщо учень пише, скажімо, слово «мама» власноруч (а не набирає його на клавіатурі комп'ютера чи гаджета), то в нього працюють зовсім інші психофізіологічні механізми, від пальців рук до пам'яті. Тож невідомо, як заміна паперової інформації на цифрову позначиться в майбутньому на менталітеті й

▲ Александрійська бібліотека. Єгипет. Гравюра, ХІХ ст.

інтелекті всього людства. Про перші «дзвіночки» можна говорити вже сьогодні, коли з'явилися загрозливі терміни на кшталт «цифрові аборигени» (діти, які взагалі ніколи не брали до рук друкованої книжки, з раннього віку перебуваючи у віртуальному світі цифрових технологій), або «культура шуму» (дезінтегрована «культура й освіта», котрі приходять на зміну цілісному сприйняттю світу як універсуму).

І це не єдина загроза. Зрештою, якщо навіть погодитися, що літературний твір — нехай висічений на єгипетських пірамідах або надряпаний на глиняних дощечках, написаний на пергаменті або на папері, навіть скопійований на «флешку» або переданий через «Viber», — в усіх випадках залишається тим-таки літературним твором, не вирішеним залишається головне питання: а що ж чекає літературу та літературну освіту в «оцифрованому» ХХІ столітті? І чи потрібна художня література в сучасному світі взагалі? А може, читання книжок — це така собі інтелектуальна розвага вузького кола шанувальників літератури та ще фахівців-філологів, а широкому загалу до нього вже байдуже?..

Відомий англійський письменник-фантаст, автор численних романів, кіносценаріїв, коміксів і графічних новел Ніл Гейман стверджує, що «читання художньої літератури, читання для задоволення є однією з найважливіших речей у житті людини». Проте отримання інтелектуальної насолоди та естетичного задоволення є зовсім не єдиною причиною для того, аби читати художні твори. Наприклад, зараз все частіше мова йде про необхідність формування не лише звичного вже IQ (коефіцієнту інтелекту, що визначає рівень розумових здібностей людини), а й EQ — «емоційного інтелекту», тобто здатності людини усвідомлювати емоції, контролювати їх, використовувати для ефективної взаємодії, успішного досягнення цілей та самореалізації.

На думку американського психолога і педагога Дейла Карнегі, людина, яка спроможна поглянути на ситуацію очима співрозмовника, зрозуміти іншу людину, подивитися на світ її очима, зрештою отримує підтримку всього світу, натомість той, хто не може цього робити, вимушений долати свій життєвий шлях самотою.

«Розпізнавати свої та чужі емоції, керувати ними — ось основа життєвого успіху», — переконані й прибічники теорії емоційного інтелекту, згідно з якою коефіцієнт EQ набагато вище за традиційний IQ. Встановлено, що близько 80% успіху в соціальній та особистій сферах життя визначає саме рівень розвитку

емоційного інтелекту (EQ), і лише 20 % — усім відомий IQ. І хоча одне не заважає іншому, хоча гармонійно розвинена особистість повинна мати як прагматичний розум, так і емоційну чутливість, за найновішими дослідженнями, життєвого успіху досягають насамперед люди з розвиненим EQ, які зазвичай стають керівниками людей з вищим IQ. Недаремно ж нині на Заході актуально є така приказка: «IQ дає тобі роботу, а EQ — кар'єру».

А найкраще розвиває та відточує EQ читання та аналіз літературних творів. Чому? Та тому, що сприймаючи та аналізуючи твір (передовсім — високохудожній, канонічний), сучасний читач просто змушений ставати на позицію персонажів, сприймати світ їхніми очима, немов «влізати в шкуру» людини будь-якої епохи чи країни, тим самим наче «запозичувати» або й «проживати» (нехай і віртуально) її життєвий досвід. А потім, в своєму реальному житті він зможе використати цей «віртуальний» досвід у процесі спілкування з реальними людьми.

Уже згаданий Ніл Гейман пише, що в 2007 році його вперше запросили до Китаю на конференцію з наукової фантастики й фентезі. Він дуже здивувався, оскільки добре знав, що китайський уряд фантастичної літератури не схвалював у принципі. То що ж змінилося? Тоді офіційний представник Китаю пояснив йому, що китайці збагнули важливу стратегічну річ: до цього вони непогано заробляли на масовому промисловому *відтворенні* чужих винаходів (позначку «Made in China» і сьогодні можна побачити на мільйонах або й більше товарів у супермаркетах усього світу). Але водночас самі китайці нічого не *вигадували*, ніби плентаючись у хвості креативних націй. Тож вони й задумалися: а чому це так? І направили делегацію у США, до провідних світових компаній, де розпитали людей, котрі «придумували майбутнє» про них самих. І що ж вони почули? Виявилось, що фахівці «Apple», «Microsoft», «Google» та інших відомих корпорацій, ще «коли були хлопчиками й дівчатками, читали наукову фантастику»! Ось після цього в Китаї і провели першу конференцію, присвячену «science fiction & fantasy» (досл.: наукова фантастика та фентезі).

Роль художньої літератури та культури в розвитку високих технологій чудово усвідомлював Стів Джобс, один із найуспішніших бізнесменів сучасності, керівник «Apple». Після того, як його компанія випустила перший iPad, він сказав: «Ми в “Apple”» переконані, що самих лише технологій замало. Лише альянс технологій з мистецтвом і гуманітарними знаннями приносить результат і змушує наші серця співати».

На важливості читання й уяви в житті людини наголошували й інші відомі особистості. Так, коли в Альберта Ейнштейна запитали, як зробити дітей розумнішими, він порадив читати їм більше казок. Геніальний фізик розумів, що книги — неоціненний здобуток людства, вони не лише спосіб збереження знань, а можливість духовного занурення в далекі світи та минулі епохи. Є казки, які старші за деякі з країн, казки, які набагато пережили культури й стіни, де вони були вперше розказані.

Таким чином, сьогодні одне із важливих гуманітарних завдань полягає в формуванні у людей розуміння, що саме художня література «може показати нам іншу реальність». Тож бібліотеки (як їхні паперові, так і цифрові фонди) — це справжнісінькі ворота до Майбутнього.

І, насамкінець, про **роль і функції україномовного перекладу та перекладної літератури**. Якісний художній переклад — це прямий шлях до інтелектуальних і духовних скарбів інших часів і народів. Так, саме завдяки перекладу ми знаємо

зміст Біблії, перші оригінальні тексти якої створені вже мертвою арамейською мовою, або Вергілієвої «Енеїди», написаної латиною. До того ж, перекладний україномовний літературний твір може вважатися надбанням української культури, так само як його оригінал є надбанням культури країни, де його написано (наприклад, трагедія Гете «Фауст» є предметом гордості німецької літератури та культури, як і її україномовний переклад Миколою Лукашем (визнаний найкращим перекладом у світі!) є предметом гордості української літератури. І саме такий діалог культур завжди був і залишається **важливим чинником формування української нації.**

НА ДУМКУ ФАХІВЦЯ: ХУДОЖНІЙ ПЕРЕКЛАД І НАЦІЄТВОРЕННЯ

«...Найголовніша функція художнього перекладу — познайомити читача з творами, написаними тими мовами, якими цей читач не володіє (або ж володіє недостатньо для того, щоб читання приносило насолоду). Начебто — це аксіоматична істина. Через те багато хто ладен запитувати: а навіщо переклади з близькоспоріднених мов, які ми розуміємо нібито цілком пристойно? Навіщо, врешті-решт, переклади з англійської — якщо ми вже поставили за мету навчити всіх наших співгромадян цієї міжнародної мови?

Попри ці запитання, щоразу з'являються нові й нові переклади. Адже кожен вартісний художній твір імпліцитно передбачає можливість нових і нових прочитань. І жодна можливість ознайомлення безпосередньо з першотвором (яку, звісно, слід лише вітати), не перекреслює насолоди від прочитання талановитого перекладу.

Проте у випадку з українським перекладом важили не тільки художні чинники. Адже основи цього перекладу Левко Боровиковський, Панько Куліш, Михайло Старицький та інші подвижники заклали в XIX столітті, — тоді, коли коло потенційних споживачів їхніх текстів було вельми вузьке, і коли практично всі ці люди володіли мовами оригіналів незгірш від української. Ледве чи можна припустити, аби читачі виданої 1836 року в українському перекладі Євгена Гребінки «Полтави» Пушкіна мали труднощі при прочитанні першотвору. Але вони, ці нащадки старшинських родин колишньої Гетьманщини, потребували тексту саме рідною мовою, аби заманіфестувати: вони — не великороси, вони належать до зовсім іншої

нації. А відтак український художній переклад від часу свого становлення виконував і виразну *націєтворчу функцію.*

У цьому він не був унікальний. Блискучий німецький переклад кінця XVIII століття теж нагадував німцям про те, що вони — саме німці, — в той час, коли майже вся німецька еліта була франкомовною, а король Фрідріх Великий не пустив Леонарда Ейлера завідувати кафедрою математики в Берліні, бо чекав приїзду «інтелектуально розвинутішого» француза; і відтак Ейлер змушений був стати «великим російським математиком», а заодно встигнув wpisатися до Коша Запорозького...

Заборон і переслідувань на долю українського перекладу припало найбільше. Емський указ 1876 року, всупереч поширеній думці, не забороняв української мови як такої: в офіційному вжитку (в установах, судах, школах, війську тощо) її було заборонено й до того, у приватному (коли йшлося про пісні за столом) — ніяких обмежень не існувало. Дозволено було й друкувати оригінальні твори словесності на селянську тематику «на малоросійському наріччі» (хоч для них треба було просити спеціального дозволу не в місцевого цензора, а в Головному управлінні в Петербурзі). Але науково-навчальні книжки і переклади було заборонено цілковито — лише за ознакою їхньої українськості. І така позиція імперської влади була цілком логічна: коли на наріччя перекладають Біблію і Шекспіра, то це наріччя насправді є самостійною мовою, а носії цієї мови мають усі підстави замислитися про самовизначення...»

Максим Стріха

Згаданий Максимом Стріхою сумнозвісний «Емський указ» російського царя Олександра II від 30 травня 1876 року виник не на порожньому місці. Очільники Російської імперії відчували, що українська нація набирає сили і вже готова поставити питання про свою державну самостійність. Тому чи не найпершого удару імперська репресивна машина завдала саме по україномовному художньому перекладу. Більше того, українською мовою заборонили перекладати не лише Святе Письмо та європейський літературний Канон (Гомера, Данте, Шекспіра та ін.), а й навіть російськомовні твори українців (наприклад, полтавця Миколи Гоголя)! Ось як висвітлює справжні причини появи антиукраїнського «Емського указу» сучасний російський історик Олексій Міллер, спираючись на засекречені протягом тривалого часу архівні матеріали: «...У рапорті начальника Волинського губернського жандармського управління розповідалося про діяльність якогось Лободовського, сина священика, що служив писарем в Райковській волості. Лободовський безкоштовно роздавав селянам українські книжки, які (154 примірники) були в них жандармами відібрані. Список конфіскованих книг, більшість яких складала твори Шевченка, включав і переклад українською мовою гоголівського “Тараса Бульби”, де слова “російська земля”, “російський” були замінені словами “Україна”, “українська земля”, “українець”, і в решті решт був пророчо проголошений навіть свій майбутній “український Цар”»...

Як бачимо, культура Книги, особлива вага художнього слова (зокрема й перекладного), котра є притаманною українцям ще від часів Київської Русі та місії Святих Кирила й Мефодія, оберігала наш народ від знищення та розчинення в морі інших етносів і держав упродовж цілих тисячоліть.

...Хоча зараз ми живемо в суверенній Україні, проте це зовсім не означає, що треба менше за наших пращурів дбати про «духовну ауру нації» (Ліна Костенко), про її культуру та літературу. І в майбутньому робити це доведеться саме молодим людям, юним поколінням, зокрема й вашому. Тож щиро зичу вам успіхів у опануванні скарбами зарубіжної літератури, представлених у цьому підручнику в найкращих українських перекладах.

*З повагою
Автор*

1. Чи потрібна людству художня література в епоху цифрових технологій? Чи «подолає» Інтернет Гутенберга? Відповідь аргументуйте.
2. Чи згодні ви з думкою академіка Л. Виготського, що «література й мистецтво є засобом урівноважити людину зі світом у найкритичніші моменти життя»? Відповідь аргументуйте.
3. Розшифруйте популярний на Заході вислів: «IQ дає тобі роботу, а EQ — кар’єру». Як ви думаєте, чи може неемоційна людина розвинути свій емоційний інтелект? Якщо так, то яким саме чином?
4. Як ви розумієте вислів Стіва Джобса: «Ми в “Apple” переконані, що самих лише технологій замало. Лише альянс технологій з мистецтвом і гуманітарними знаннями приносить результат і змушує наші серця співати»? Для чого конкретно література й мистецтво розробникам «iPhone» та інших новітніх електронних пристроїв?
5. Яким книгам, паперовим чи електронним, віддаєте перевагу особисто ви? Чому?
6. Якою була роль художнього перекладу в українському націєтворенні в XIX ст. і чи актуальна ця його функція нині? Відповідь аргументуйте.
7. Наведіть аргументи на користь оволодіння скарбами світової літератури в сучасному світі.

Невмируще слово Поета

ГОМЕР. Поема «Одіссея»

...От був народ!
Що римляни, що греки.
На всі віки нащадкам запасли.
А ми... А ми!.. Хоч би які лелеки.
Гомера нам в колиску принесли...
Ліна Костенко «Маруся Чурай»

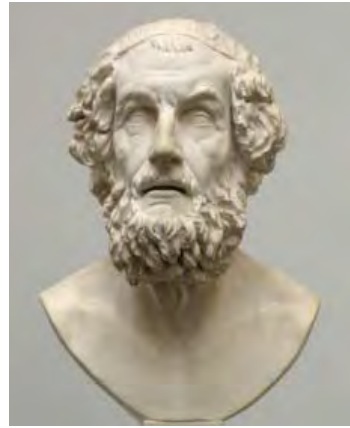
Добу античності часто називають «колискою європейської культури». І не випадково, оскільки творчий доробок давніх греків і римлян став яскравим першопочатком, підґрунтям європейської цивілізації. Це надбання є величезним і довершеним, тож і до наших днів воно надихає митців не лише Європи, а й усього світу. Важко навіть уявити сучасну літературу або, скажімо, кінематограф без сюжетів про Троянську війну чи мандри Одіссея, про величний подвиг 300 спартанців у Фермопілах чи тяжку долю троянця Енея, засновника Рима. Відчутний вплив антична література справила і на українське письменство. Майстри слова не лише прекрасно знали греко-римську літературу, а й збагачували національну культуру україномовними перекладами класичних творів, зверталися у творчому натхненні до образів і сюжетів давніх поетів. Образ уже згаданого Енея, що його оспівав у I ст. до н. е. римський поет Вергілій, був своєрідно переосмислений Іваном Котляревським у його знаменитій «Енеїді», яка й започаткувала нову українську літературу.

Антична культура мала «два крила»: грецьке і римське. Саме давні греки (елліни, як вони самі себе називали) заклали основи європейського світу, який нині годі уявити без храму Парфенону в Афінах, без величезних, схожих на стадіони амфітеатрів. Деякі з них розташовані на території сучасної України, їх можна побачити у Херсонесі, що в межах сучасного Севастополя, в Ольвії, неподалік Миколаєва. Згодом на світову арену вийшов Рим — «столиця світу». Недаремно існував латинський крилатий вислів: «Roma — caput Mundi» («Рим — голова світу»). Про його велич і могутність нагадує Колізей, який зараз відвідують мільйони туристів, а про здобутки римської інженерії — водогін (акведук), неймовірне на той час цивілізаційне диво. В античному світі розвивалися різні види мистецтва, зокрема фресковий живопис, мозаїка, вазопис та інші. Скажімо, міфологію можна чудово проілюструвати творіннями стародавніх майстрів, що донині збереглися на кераміці, на барельєфах, на стінах храмів. Досконалістю і гармонією вражає скульптура. Тут і статуї Зевса (Юпітера), і Афродіти (Венери), і Аполлона... Отже, античність залишила в світовій культурі яскравий слід, відчутний до сьогодні.

Повною мірою сказане стосується й літератури, яка у своєму розвитку пройшла шлях у понад 1000 років. Перші літературні пам'ятки Стародавньої Греції з'явилися приблизно в VIII ст. до н. е., а Стародавнього Риму — на п'ять віків пізніше, в III—II ст. до н. е. Наприкінці V ст. н. е. античний світ було знищено, проте духовні здобутки цієї цивілізації виявилися невиснажними, вони стали основою національних культур Західної Європи.

ГОМЕР (VIII ст. до н. е.)

Біля витоків еллінської (і ширше — європейської) художньої літератури традиція малює загадкову величну постать ГОМЕРА (згадайте вже розглянуте вами «гомерівське питання»). Ви вже вивчали його знамениту поему «Іліада», де яскраво зображено епізоди Троянської війни (чи не забули, що друга назва цього міста — Іліон?): сварку головнокомандувача об'єднаного грецького війська Агамемнона з найсильнішим ахейським вояком, «прудконогим Ахіллесом»; смерть Ахіллового друга Патрокла від руки наймогутнішого троянця Гектора; помсту Ахіллеса за загиблого товариша — його жорстокий переможний двобій із Гектором; зворушливу сцену благань Гекторового батька Пріама про те, аби Ахіллес віддав йому тіло сина для поховання... Усі ці сцени, майстерно зображені ще прибіл. у VIII ст. до н. е. (!), не залишають байдужим читача навіть сьогодні, через тисячоліття — що вже казати про тих, хто їх слухав або читав у часи античності.

▲ Гомер. Музей копій класичної скульптури. Мюнхен

«Одіссея є рішуче найдосконаліший твір усіх віків. Обсяг її великий; Іліада перед нею епізод. Одіссея захоплює весь стародавній світ, публічне і домашнє життя, всі терени тодішніх людей, з їхніми ремеслами, знаннями, віруваннями... Впродовж кількох століть слугувала вона невичерпним колодезем для стародавніх, а потім і для всіх поетів. З неї черпалися предмети для незліченної кількості трагедій, комедій; все це рознеслося по всьому світу, зробилося надбанням усіх...» (М. Гоголь)

Поема «Одіссея»

Друга знаменита Гомерова поема, «Одіссея», є своєрідним продовженням «Іліади». Адже головний герой Одіссей, ім'ям якого її названо, володар острова Ітаки, був одним із ватажків ахейського війська під мурами Трої.

Водночас «Одіссея» суттєво відрізняється від «Іліади»: в ній наявні **міфологічні, пригодницькі й побутові елементи**, проте майже немає описів бойових дій (за винятком хіба що фінальних сцен побиття залицяльників Пенелопи та окремих спогадів про Троянську війну самого Одіссея). Адже ніхто не назве знаменитий епізод осліплення Одіссеєм сонного циклопа Поліфема «батальною сценою». Це швидше те, що нині належить до авантюрного (пригодницького) твору або «літератури жахів» (трилера). Отже, в «Одіссейі» **відчутно зростає питома вага авантюрно-чарівного та побутового елементів**: зображення всіляких чудовиськ, фантастичних істот і пригод, а також побуту Еллади.

На відміну від «Іліади», в якій розповідається про один із епізодів Троянської війни, в «Одіссейі» з хронологічним зрушенням викладено події тривалістю в 10 років після її закінчення. Поема розпочинається з того, що Одіссей відпливає з острова німфи Каліпсо, де пробув сім років, через бурю на морі потрапляє до

феакійців. На бенкеті у царя Алкіноя Одисей розповідає про перші три роки свого повернення (острів циклопів, чарівниця Кірка, царство Аїда), про це йдеться у дев'ятій—дванадцятій піснях поеми. Починаючи з тринадцятої пісні, події розгортаються послідовно: феакійці доправляють Одисея на Ітаку, на батьківщині він розправляє із залицяльниками і невірними слугами, захищає свою родину і відновлює владу.

Крім того, сюжет «Одисеї» значно складніший за сюжет «Іліади». Основна сюжетна лінія пов'язана з пригодами головного героя, також у поемі з'явилися додаткові лінії оповіді про Одисеєвого сина Телемаха, який активно стримує залицяльників Пенелопи і тим самим готує батькові свого роду «плацдарм» для повернення додому. Так само ускладнює сюжет «Одисеї» оповідь про перебування Одисея в Аїді, де він дізнається про своє майбутнє від тіні провидця Тіресія (до речі, саме цей фрагмент згодом надихнув на подібні описи поета Вергілія, який яскраво змалював перебування в Аїді Енея і його зустріч із тінню свого батька Анхіза). Цим самим шляхом пішов і Данте, який у «Божественній комедії» в мандрах потойбіччям за провідника обрав собі саме Вергілія. До цього можна додати ще й спогади про Троянську війну самого Одисея, а також оспівування її аедом Демодоком тощо.

Оспівані Гомером випробування головного героя, «незламного в біді Одисея», узагальнені в назві поеми. Сьогодні поняття «одисея» має набагато ширше значення — складний, сповнений перешкод шлях додому будь-якої людини. І це є яскравою ілюстрацією успішного втілення та значного літературного відлуння «Одисеї» — **її головної теми — зображення довгих мандрів і поневірянь Одисея у наполегливому прагненні повернутися на батьківщину.**

Цікаво, що як у «Іліаді», так і в «Одисеї» зображені фрагменти подій «десятих років»: десятого року Троянської війни та десятого року повернення Одисея додому. Складно сказати, випадковий цей збіг чи виважений задум автора, до того ж, число «10» у міфології вважають «магічним».

ОДИСЕЙ І ТРОЯНСЬКА ВІЙНА

Одисей дуже багато зробив для греків під час Троянської війни. Насамперед, саме він здогадався зв'язати численних залицяльників Єлени Прекрасної (а до неї сваталися чоловіки усієї Еллади) клятвою не мститися, а спільно допомагати її обранцю проти будь-якого кривдника. Без цього грецьке військо ніколи б не об'єдналося й не зібралось б у спільний похід проти могутньої Трої. Адже Менелая, обранця і чоловіка Єлени, принизив саме троянський царевич Паріс. Цей троянець зневажив закони гостинності й підступно викрав у Менелая дружину, якій підлила в груди жагу кохання сама Афродіта. Так богиня віддячила Парісу за те, що яблуко з написом «найвродливіший» він присудив (т. зв. суд Паріса) не Гері чи Афіні, а саме Афродіті, яка обіцяла йому за дружину найчарівнішу зі смертних жінок — Елену Прекрасну.

Це Одисей залучив до походу юного Ахілла, без якого, згідно з міфом, перемога греків була б неможливою. Саме «незламний у бідах» Одисей, коли грецьке військо ледь не втекло з-під Трої, зумів зупинити ахейів, вдихнувши в їхні серця бойовий дух. Коли ж Іліон не поталанило взяти облогою, саме він, Одисей, придумав побудувати дерев'яного коня, у череві якого сховалися і в такий спосіб потрапили до Трої найхоробріші грецькі вояки, а очолив цей ахейський десант особисто Одисей (до слова, на честь сумнозвісного «троянського коня» назвали небезпечні комп'ютерні «троянські» програми, «троянців» або «троянців» (англ. «Trojan Horses», «Trojans»). А коли після загибелі Ахілла зброю вбитого повинен був отримати найкращий воїн об'єднаного грецького стану, вона дісталася саме велемудрому Одисею, а не наймогутнішому Аяксу, через що бідолашний збожеволів і оголив меча проти череди баранів, яких прийняв за ворогів (як згодом Дон Кіхот).

Отже, Одисей був не просто персонажем, а ключовою постаттю троянського циклу міфів.

Образ Одиссея

У «Іліаді» зображені могутні воїни, що здатні битися не лише один з одним, а навіть із богами (пор. епізод поранення Діомедом Афродіти, яка рятувала свого сина Енея, а потім навіть самого бога війни Ареса (Іл., п. V)). Але в них фактично немає зустрічей з фантастичними істотами, які перевершують силою людей до такої міри, що будь-яке відкрите змагання з ними заздалегідь приречене на поразку. Щоправда, були еллінські міфи, де ця ситуація вирішувалася відкритим двобоєм і фізично слабша людина перемагала потвору (міфи про Мінотавра, Геракла та ін.). Але в «Одіссей» підкреслено оспівується інтелект і кмітливість людини, а не лише її фізична сила.

Наприклад, якби Одиссей із товаришами одразу прямо виступили проти Поліфема, то *циклоп* (греки не вимовляли звуку «ц», тому називали його дещо дивно для нашого вуха — «*кіклоп*») передавав би їх, як комах. До речі, саме тому він, повечерявши двома з них, спокійно і, як виявилось незабаром, необачно (!) лягає спати в їхній присутності, — бо що можуть вдіяти проти його могутності ці слабкі створіння? Отже, для перемоги над Поліфемом Одиссеєві потрібні були передовсім сила волі та розум. Насамперед, треба було дочасу не виказати своєї ненависті до людоджера чи готовності помститися за смерть товаришів, і навіть вимушено догоджати, пригощаючи почвару вином. Потім слід було передбачити розвиток подій і, не назвавши свого справжнього імені, назватися «Ніхто», що і врятувало життя всім ахейцям (бо інакше циклопи, які прибігли на крики осліпленого Поліфема, негайно повбивали б ахейів). Треба було також придумати, як знешкодити Поліфема. Він був однооким, тому один виважений удар в око зробив його силу фактично безпомічною: осліплений велетень не бачив своїх ворогів. З іншого боку, якби ахейці одразу вбили Поліфема, то загинули б усі в його печері, вхід до якої був перекритий каменем, заважким для людської сили. І аж потім Одиссею і його супутникам знадобилися якості власне фізичні: взяти важку колоду і сміливо здійснити задумане.

Але водночас Гомер не ідеалізував героя, бо якби Одиссей не перейшов певну межу в хизуванні своїм розумом і не похвалився перед сліпим Поліфемом, на-

ПОВЕРНЕННЯ З ТРОЇ

Троянська війна була задумана богами ще й для того, аби закінчилася «доба героїв» і прийшла нинішня, людська, «залізна доба». Тож хто з-поміж ахейів не склав голову під стінами Трої, майже неминуче був рокований загинути на зворотному шляху або навіть і в себе вдома.

Більшість грецьких вояків вирушили на батьківщину так само, як плвли до Трої, — загальним флотом через Егейське море. Але морський бог Посейдон здійняв страшний шторм, кораблі розкидало по морю, і багато ахейів потонуло чи розбілося об скелі. Мало кому пощастило урятуватися, проте їм також довелося нелегко. Мабуть, лише старому мудрому Несторові поталанило спокій-

но досягти свого царства в Пілосі. Правда, здолав шторм і верховний ватажок греків під Троєю — Агамемнон. Але в рідному Аргосі він загинув від рук власної дружини Клітемнестри та її коханця Егісфа (цей епізод згодом послугував сюжетом для багатьох літературних творів). А Менелая з «відвойованою» красунею-дружиною Єленою, через яку, буцімто, й розгорілася Троянська війна, занесло вітрами аж до Єгипту, тож вони поверталися до Спарти дуже довго.

Проте навіть на тлі всього сказаного найдовшим і найважчим було повернення до рідної Ітаки велемудрого Одиссея, яке розтяглося на 10 років!

звавши своє справжнє ім'я, то Посейдон не мстився б за каліцтво й наругу над сином, а Пенелопа, можливо, його чекала б на кілька років менше.

Отже, у цій фрагменті «Одіссеї» **засуджено як беззаконня, насильство й несправедливість (циклоп Поліфем), так і самовпевненість та марнославство (Одісей).**

До речі, в усіх інших випробуваннях Одісея фізична сила теж не переважала над розумом: якби він обрав шлях не повз Скіллу, а повз Харибду, остання проковтнула б корабель разом з усіма людьми, а отже Одісей обрав єдино можливий варіант: із двох нещастя — менше. Хоча, звісно, шістьох товаришів, з'єдених Скіллою (як і усіх загиблих товаришів), йому було дуже шкода: «Далі відтіть попливли ми із тяжко засмученим серцем, / Бо хоч самі врятувались, та любих утратили друзів». Якби Одісей не захочався за жебрацьким виглядом від знахабнілих залицяльників Пенелопи, а гарячкувато кинувся карати їх, швидше за все він загинув би, а овдовіла цариця вимушена була б одружитися із якимось претендентом на її руку та Ітаку.

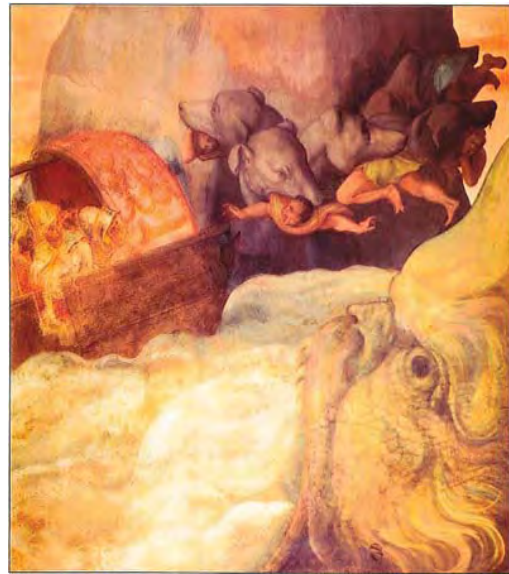
Отже, у такому давньому творі чи не вперше в світовій літературі на передній план виходять саме **інтелектуальні якості персонажа**. Одісей спочатку оцінює ситуацію, а вже потім діє, що підтверджується за допомогою постійного епітета — «велемудрий». Ось типовий його вислів: «Я ж м і р к у в а т и почав, як найкраще зарадити справі, / Щоб і супутників всіх, і себе від жорстокої смерті / Урятувати...».

Крім того, важливими рисами Одісея були його **мужність, твердість, відвага, незламність** («Світлий замисливсь тоді Одісей, у нещастях незламний. / Повен тривоги, озвався до свого він о д в а ж н о г о серця...», «...В відповідь мовив н е з л а м н и й йому Одісей богосвітлий» або: «...Повен тривоги, озвався до свого він о д в а ж н о г о духа»). Сили духу Одісея вистачало й на те, аби в скрутну хвилину підтримувати товаришів, додавати їм відваги («...А тим часом відваги словами / Товаришам додавав, щоб ніхто не утік з переляку...»).

АНТИЧНА ЕЛЛІНСЬКА «ОДІССЕЯ» І СЕРЕДНЬОВІЧНА АРАБСЬКА «ТИСЯЧА І ОДНА НІЧ»

Свідченням художньої довершеності та всесвітньої популярності «Одіссеї» є те, що фрагменти її сюжету, мотиви, образи тощо запозичували літератури всього світу. Наприклад, у відомій середньовічній збірці арабських казок «Тисяча і одна ніч» (третя подорож Синдбада-Морепоплавця) ідеться про те, що Синдбад разом із товаришами потрапив до страшного людоджера, котрий почергово вбивав мандрівників (як Поліфем Одісеевих друзів), аж поки ті не втекли від нього морем. Якщо не брати до уваги деталей (портрети почвар дещо відрізняються один від одного; араби втікають на плотках, а не на кораблі, як це робили ахеї тощо), то сюжет арабського твору до такої міри схожий на Гомерову «Одісею», що не залишає жодних сумнівів у його запозиченні. Це один із багатьох прикладів взаємопов'язаності літературних явищ у всьому світі та цілісності світового літературного процесу.

▼ Корабель Одісея між Скіллою та Харибдою. Італійська фреска XVI ст.

* «Одіссея», як і «Іліада», починається заспівом. У зачині співець (аед) звертається до музи, стисло викладає зміст того, про що він просить її повідати. Якщо в «Іліаді» з перших рядків дізнаємося ім'я головного героя й тему — «гнів Ахілла» та наслідки, то в «Одіссеї» герой — це «бувалий муж», який зруйнував Трою. Знаємо, що саме геніальний план Одіссея з дерев'яним конем призвів до падіння міста. Далі так само коротко йдеться про мандри, поневіряння, втрати, повернення додому.

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

ОДІССЕЯ

ЗАСПІВ*

Музо, повідай мені про бувалого мужа, що довго
Світом блукав, священну столицю троян зруйнувавши,
Всяких людей надивився, міста їх і звичаї бачив,
В морі ж багато біди і тілом зазнав, і душею,
Щоб і себе врятувать, і друзів додому вернути.
Та не вберіг він свого товариства, хоч як того прагнув.
Марно загинули всі через власне зухвальство безтямне:
З'їли, безумні, волів вони Гелія Гіперіона,
Що понад нами, — за те дня повернення він їх позбавив.
Дещо, богине, і нам розкажи про них, Зевсова доню.

Зібравшись на раду за відсутності Посейдона, переслідувача Одіссея, боги вирішують дозволити Одіссею, якого німфа Каліпсо силоміць затримує на своєму острові, нарешті повернутися на батьківщину. Набувши вигляду Одіссеєвого друга Ментора, Афіна з'являється перед Телемахом, сином Одіссея, і радить йому побувати в Пілосі й у Спарті, щоб довідатися про батька та прогнати знахабнілих залицяльників Пенелопи. Уранці Телемах наказує вісникам скликати народ на збори й прилюдно вимагає від залицяльників, щоб вони залишили його дім. Антіной, один із залицяльників, зухвало відповідає йому. Телемах таємно вирушає в путь морем. Він приїздить до Пілоса, де Нестор розповідає йому про пригоди ахейців після здобуття Трої та радить Телемахові заїхати до Менелая. У Лакедемоні (Спарті) Менелай і Єлена розповідають йому про подвиги Одіссея.

Боги посилають Гермеса до німфи Каліпсо з наказом відпустити Одіссея. Він споруджує пліт і вирушає в плавання. На вісімнадцятий день Посейдон упізнає Одіссея та насилає бурю, яка викидає знесиленого героя на берег феакійського острова Схерії. Афіна вві сні навіває Навсікаї, доньці царя Алкіноя, думку піти разом із подругами та служницями до моря прати білизну. Вони зупиняються біля того місця, де міцно спить Одіссей. Прокинувшись, він наближається до Навсікаї та просить дати йому одяг і притулок. Дівчина погоджується допомогти Одіссеєві. Афіна огортає його туманом, і, невидимий, він входить у палац Алкіноя. Наблизившись до цариці Арети, Одіссей просить дати йому змогу повернутися на батьківщину. Алкіной запрошує його на бенкет, де Одіссей розповідає, не відкриваючи свого справжнього імені, як він від'їхав з острова Огігії, якого лиха зазнав від бурі біля берегів Схерії та як дістався до міста. Цар обіцяє відрядити його на кораблі в Ітаку. Наступного ранку на зборах феакійців Алкіной оголошує своє рішення й наказує підготувати все потрібне для від'їзду. На бенкеті, улаштованому із цього приводу Алкіноєм, виступає аед Демодок.

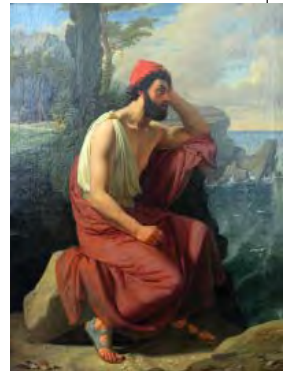
АЕД ДЕМОДОК

Любого всім співомовця привів тим часом окличник —
Муза любила його, але злом і добром наділила:
Світло очей погасила, та спів дарувала солодкий.
Крісло окличник йому Понтоной срібнокуте поставив,
Спиною серед гостей до колони його притуливши;
Потім формінгу дзвінку на кілку дерев'яним повісив

Над головою його й показав, як дістати рукою
 Струни; кошика з хлібом на гарнім столі він поставив.
 Тут же і келих з вином, щоб пив, коли серце запрагне.
 Руки до поданих страв одразу ж усі простягнули.
 Потім, коли уже голод і спрагу вони вдовольнили.
 Муза співця надихнула мужів оспівати славетних
 Співом, що слава його до широкого неба сягала,
 Про Одиссеєву сварку з Ахіллом, Пелеєвим сином,
 Як на розкішній учті богів вони злими словами
 Лаялись несамовито, й мужів володар Агамемнон
 Нишком радів, що знатні ахеї отак посварились,
 Бо як ознаку добра провістив йому в храмі Піфійським
 Феб-Аполлон, коли в бога спитати поради ступив він
 Через поріг кам'яний, — то з волі великого Зевса
 Був лиш початок нещасть, що найшли на троян і данаїв.
 Отже, про це і співав славетний співець. Одиссей же,
 Довгу кирею пурпурну міцними піднявши руками,
 Голову нею закрити і обличчя прекрасне сховав в ній
 Сором-бо перед феаками сльози було проливати.
 А як кінчав свою пісню співець божественний, то, сльози
 Витерши, стягував знов Одиссей з голови ту кирею,
 Й, келих дводонний узявши, богам узливання творив він.
 А як ізнову співати аед починав на прохання
 Знатних феаків, що мали від співу його насолоду,
 Знову тоді Одиссей, з головою укрившись, плакав.
 Так удавалось од інших йому свої сльози ховати.
 Тільки один Алкіной догадався й таки їх помітив.
 Бо біля нього сидів і чув його тяжкі зітхання.

Алкіной пропонує Одиссеєві та гостям почати ігри та змагання. Під час змагань один феакієць висловлює сумнів щодо сили й спритності Одиссея, і той, ображений, перемагає всіх учасників у киданні диска. Увечері на бенкеті Демодок знову співає.

От до окличника тут звернувся Одиссей велемудрий,
 Зрізавши м'яса шматок з хребта білоїклого вепра.
 Вкритого жиром, та більшу частину собі залишивши:
 «На ось печеню, окличнику, і віднеси Демодоку,
 Хай покуштує, — й зажурений рад я його вшанувати.
 Шану й повагу людей, що живуть на землі цій, усюди
 Мають аеди, сама-бо їх Муза безсмертна навчила
 Дивних співати пісень, співуче їх люблячи плем'я».
 Так він сказав, і той до героя-співця Демодока
 В руки те м'ясо відніс — і взяв цей, радіючи духом.
 Зразу ж до страв приготованих руки усі простягнули.
 А після того, як голод і спрагу вони вдовольнили,
 До Демодока звернувшись, сказав Одиссей велемудрий:
 «Вище над смертних усіх я тебе, Демодоку, шаную,
 Чи Аполлон тебе вчив, чи Муза то, Зевсова донька,
 Надто-бо все до ладу ти про долю ахеїв співаєш.
 Що учинили, й зазнали чого, й як було їм сутужно.

▲ Дітлев Бланк. Одиссей на острові Каліпсо. 1830

Наче ти сам з ними був чи із уст очевидця почув це.
Отже, про те заспівай, як Епей із Афіною разом
Під Іліоном коня дерев'яного постать зробили,
Як його хитро в акрополь увів Одиссей богосвітлий,
Воїв сховавши в коневі, що Трою після зруйнували.
Врешті коли і про це ти докладно мені проспіваш,
Зараз же перед всіма я людьми розповім, що напевно
Доброзичливий дає тобі бог це натхнення співоче».
Так він сказав, а співець заспівав уже, богом натхнений,
З того почавши, як враз на свої добропалубні судна
Сіли ахеї і геть попливли, свої шатра спаливши,
Як з Одиссеєм славетним у Трої вже, посеред міста,
Інші тим часом сиділи, захищені в кінській утробі.
Потім троянці самі в акрополь коня затягнули.
Так і стояв він, вони ж без кінця гомоніли безладно,
Сидячи там навкруги, і натроє думки їх ділились:
Міддю безжальною цю черевину проткнути порожню.
Чи, затягнувши на верх, з високої скинути скелі,
Чи залишити це диво як жертву богам милостиву.
Саме останнє оце і було те, що статися мало,
Місту-бо доля судила загинуть тому, яке прийме
Постать велику коня дерев'яного, де заховались
Краці з аргів'ян, готуючи смерть і загибель троянцям,
Далі співав, як ахеїв сини Іліон руйнували,
З схованки ринувши враз і порожнім коня залишивши.
Як хто куди — плондрувати розбіглися місто високе,
Як Одиссей, наче грізний Арей, в Деїфоба домівку
Кинувся вдвох з Менелаєм, до мстивого бога подібний.
Там він, співав той, наважився стати до бою страшного
І перемиг при сприянні великої духом Афіни.
Так той виспівував славний співець, Одиссей же від жалю
Танув слізьми, що з повік струмками спливали на лиця,
Наче ридає дружина, припавши до любого мужа.
Що за людей і вітчизну свою наложив головою,
Щоб від дітей і від міста загибелі день одвернути;
Бачачи, як він конає і в смертних здригається муках.
Тужно голосить над ним і ридає, а ззаду жорстокі
Ратищ удари на спину вже падають їй і на плечі,
Гонять в полон на роботу тяжку, на поталу й наругу:
В'януть їй лиця від горя, що жалем до неї проймає,
Жалісно так в Одиссея з-під брів його сльози лилися.
Все ж удавалось від інших йому свої сльози ховати,
Тільки один Алкіной догадався й таки їх помітив,
Бо біля нього сидів і чув його тяжкі зітхання.

Помітивши збентеження гостя, Алкіной просить його сказати, хто він такий і чому плаче. Назвавши своє ім'я та рід, «незламний у біді Одиссей богосвітлий» розповів про свої пригоди. Після відплиття від троянського берега вони з товаришами висадилися в Ісмарі та вступили з його жителями кіконами в бій, у якому загинуло багато супутників Одиссея. Буря на морі закинула їх до країни лотофагів, які їдять лотос — дивовижну рослину. Покуштувавши її,

супутники Одиссея раптом забули про все, утратили бажання повертатися додому і їх довелось силоміць тягнути на корабель. Звідти Одиссей потрапив на острів, розташований навпроти країни кіклопів (однооких велетнів-дикунів). Тут він залишив одинадцять кораблів, а на дванадцятому підплив до цієї землі й зійшов на берег із дванадцятьма супутниками.

ОДИСЕЙ І КІКЛОП ПОЛІФЕМ

Обік побачили там, край скелі над морем, високу,
Лавром порослу печеру. До неї збиралося на ніч
Кіз і овечок багато; навкруг простягався високий
Двір, обгороджений муром з укопаних в землю великих
Каменів, зверху ж і сосни росли, і дуби височенні.
Велетень жив там потворний, що кіз і овечок отари
Сам випасав собі, інших оподаль. Ні з ким він не знався
У самотині своїй і ніяких не видав законів.
Був він потвора страшна, на людину, що хлібом живиться,
Зовсім не схожий, скоріше скидався на гірську верховину,
Лісом порослу, яка серед скель височіє самотньо.
Товаришам своїм вірним на місці звелів я лишатись,
При кораблі, й стеретти корабля свого якнайпильніше;
Сам же, дванадцять обравши між ними супутців найкращих,
Вирушив. Мав із собою я козячий міх із солодким
Темно-червоним вином, що Марон мені дав, син Еванта,
Жрець Аполлона, який опікується Ісмаром-містом...
Міх я великий вином тим наповнив та інших припасів
В бесаги взяв шкіряні із собою. Відчув-бо я духом
Мужнім, що стріну людину, одягнену в силу могутню,
Дикого велетня, що ні законів, ні правди не знає.

Одиссей з супутниками зайшли в печеру велетня. Він в цей час пас отару своїх овець. Товариші запропонували забрати їжу з печери на корабель і покинути острів. Натомість Одиссеєві захотілося побачити господаря, щоб отримати гостинці безпосередньо від нього. Ввечері кіклоп повернувся до печери, де його чекали ахеїці.

Позаганяв до печери опасистих кіз і овечок
Тих, що дойти їх мав, а самців баранів із козлами
Він за дверима лишив, на своєму подвір'ї широкім.
Потім камінь підняв величезний і вхід до печери
Ним завалив, — не могли б того каменя зрушити з місця
Й ковані міцно аж двадцять два вози чотириколісні, —
Ціла то скеля була, що нею заклав свої двері.
Сидячи, сам подоїв уже й кіз, і овець мекотливих,
Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.
Білого він молока на кисле узяв половину.
Сир віддавивши, поклав у плетені кошики зразу;
Другу ж у глечиках він залишив половину, щоб мати
Й свіжого ще молока — напитися після вечері.
Швидко із справами цими упорався, потім ще й ватру
Сам розпалив...

▲ Одиссей осліплює Поліфема. Фрагмент розпису амфори з Елевсина. 670—650 до н. е.

Побачивши Одиссея з супутниками, Поліфем поцікавився, хто вони і де їхній корабель. Відчувши підступність у словах велетня, Одиссей відповів, що їхній корабель розтросив Посейдон. Раптово кіклоп схопив двох супутників Одиссея і з'їв їх. Одиссеєві захотілося вночі заколоти Поліфема мечем, але він збагнув, що тоді вони не зможуть вийти з печери, бо не відкотять величезну брилу, яка закривала з неї вихід.

Ледве з досвітньої мли заясніла Еос розоперста,
Вже він вогонь розпалив, подоїв своїх славних овечок,
Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.
Швидко із справами цими упорався, потім ізнову
Двох з-поміж нас ухопив і собі спорядив з них сніданок.
Далі, поснідавши, вигнав з печери свою він отару,
Легко відсунувши камінь важкий од дверей, і на місце
Знову поставив, немов сагайдак ковпачком покривав він.
З гуком і свистом кіклоп погнав свою жирну отару
В гори. А я, у печері лишившись, почав міркувати,
Як би помститись, якщо подасть мені ласку Афіна.
Серцю моему така найкращою видалась рада:
Біля кошари лежала кіклопова палиця довга —
Стовбур сирії маслини, — зрубав її він, щоб ходити
З нею, як висхне вона. Виглядала ж та палиця, наче
Щогла на двадцятивсім просторім судні чорнобокім.
Що вантажі торговельні крізь далеч морську перевозить, —
Так виглядала завдовжки й завгрубшки ота деревина,
Кия із сажень завдовж од неї тоді відрубав я
Й товаришам передав, обстругати його наказавши.
Гарно вони обтесали оцупок, а я, загостривши
Дрюк той, у полум'ї вістрям тримав, щоб вогнем засмалити.
Потім старанно його заховав я під гноем, якого
Дуже багато було понакидано скрізь по печері.
Товаришам після того звелів жеребки я тягнути.
Хто з них відважиться, разом зі мною кілок той піднявши.
В око встромити кіклопу, як в сон він солодкий порине.
Випали тим чотирьом жеребки, кого й сам би хотів я
Вибрати в поміч, а я уже п'ятий виходив між ними.

Коли ввечері кіклоп повернувся до печери, Одиссей пригостив його вином.

Тричі підносив я, й тричі в глупоті своїй випивав він.
А як вино уже зовсім йому затуманило розум,
Я із солодкими знову до нього звернувся словами:
«Ти про ім'я моє славне питаєш, кіклопе? Назву я
Зараз себе, та гостинця віддай, що мені обіцяв ти.
Звусь я Ніхто на ім'я, і Ніким мене батько і мати,
Й товариші мої, й інші, звичайно, усі називають».
Так говорив я, а він відповів мені словом безжалним:
«Отже, Нікого я з'їм наостанку, раніше ж поїм я
Товаришів його всіх, — оце тобі й буде гостинець».
Так він сказав, похитнувся і навznak упав, і, зігнувши
Набік грубезну шию, лежав, і відразу всевладний
Сон подолав його. З горла у нього з вином випливали

М'яса людського шматки, — сп'янівши, почав він блювати.
Кия тоді я у попіл гарячий засунув, щоб знову
Він розбрівся, як жар, а тим часом відваги словами
Товаришам додавав, щоб ніхто не утік з переляку.

Ахейці викололи єдине око кіклопа оливним кілком.

Страшно кіклоп закричав, аж луна розляглась по печері,
З ляку ми кинулись врозтіч усі, і зразу він вирвав
З ока оту деревину, гарячою кров'ю облиту,
З люттю від себе її жбурнув обома він руками
Й гучно кіклопів волати почав, що з ним у сусідстві
Теж у печерах жили на ов'яних вітром узгір'ях.
Крик той страшенний почувши, вони звідусіль позбігались,
Вхід обступили в печеру і стали розпитувать, що з ним:
«Що, Поліфеме, з тобою, що голосно так ти волаєш
В ніч божественну й солодкого сну позбавляєш усіх нас?
Може, хто з смертних отару твою силоміць виганяє?
Може, самого тебе хтось насильством і підступом губить?»
В відповідь так із печери волав Поліфем премогутній:
«Друзі, Ніхто, й не насильством мене він, а підступом губить!»
Відповідаючи, мовлять вони йому слово крилате:
«Що ж, коли сам ти, й ніхто насильства тобі не вчиняє,
То чи не Зевс тобі хворість наслав, і поміч тут марна, —
Краще ти батька свого, владику благай Посейдона!»
Мовили це й відійшли; любе серце моє розсміялось,
Як обманув я ім'ям його й задумом цим бездоганим.
Стогнуци тяжко і в корчах увесь аж звиваючись з болю,
Камінь руками намацав кіклоп і відсунув від входу,
Сів посередині в дверях і широко руки розставив,
Щоб ушіймати того, хто з отарою хтів би умкнути.
От якого він дурня знайти у мені сподівався!

Одісей позв'язував баранів по троє, а під середнім прилаштовувався хтось із полонених Поліфема. Таким чином Одісей і його супутники вибралися з печери.

► Якоб Йорданс. Одісей у печері Поліфема. 1630

Якоб Йорданс (1593—1678) — видатний фламандський живописець, представник бароко, в основі багатьох його полотен лежать релігійні та міфологічні сюжети. До мотивів і образів поеми зверталися митці різних епох: Пітер Рубенс, Джозеф Тернер, Валентин Серов, Марк Шагал та інші.

▲ Арнольд Беклін. Втеча Одиссея з острова Поліфема. 1896

Щойно ми вийшли з печери й оподаль кошари спинились,
Перший я виліз із-під барана й повідв'язував інших.
Швидко погнали отару ми жирних овець тонконогих,
Їх оточивши навколо, щоб разом все стадо загнати
На корабель свій. Нас радо супутники любі вітали —
Тих, що уникнули смерті, — й загиблих оплакали гірко.
Плакати все ж їм, бровами до кожного стиха моргнувши,
Я не дозволив, — загнати звелів пишнорунну отару
На корабель і чимдуж на хлань відпливати солону.
До кочетів вони, швидко зійшовши, усі посідали
Й веслами, сидячи вряд, по сивих ударили хвилях.
А на таку вже відплинувши віддаль, що поклик ще чути,
До Поліфема почав я, глузуючи з нього, кричати:
«Гей ти, кіклопе! Не зовсім беззахисний муж той, в якого
Товаришів у глибокій печері пожер ти жорстоко!
Так і належить помститись тобі за лихі твої вчинки,
Нелюде лютий, що в домі своєму гостей поз'їдати
Не посоромивсь! От Зевс і боги тебе всі й покарали!»
Гак я промовив. Його ж іще більша злоба охопила.
Верх од гори відломив він великої й так його кинув,
Що поблизу корабля темноносого впав той уламок,
Ледве в стерно кермове кам'яна не ударила брила.
Завирувало все море від скелі, що впала у воду, —
З шумом до берега нас понесло тоді водоворотом,
Моря приливом нас знову до самої суші пригнало.
Довгу жердину руками вхопивши, від берега нею
Я відштовхнув корабель, а супутцям кивнув головою,
Додаючи їм відваги, й на весла звелів налягти їм,
Щоб із біди врятуватись. Ажгнулись вони — веслували.
Тільки як далі від берега вдвоє уже одпливли ми,
Знов я кіклопа гукати хотів; та навкруг навперейми
Товариші мене лагідно так почали умовляти:
«Знову, безумний, ти хочеш цю дику людину дражнити?
Щойно він, кинувши скелю у море, погнав корабель наш
Прямо на берег, і ми уже зовсім загинути мали!
Тільки-но крики чийсь чи мову яку він почує,

Голови нам і всі корабельні він балки розтрощить,
Мармуру кинувши брилу, — а сили йому не бракує».
Так говорили вони, та не слухало серце відважне,
Й знову до нього покликнув я, гнівом в душі спалахнувши:
«Гей ти, кіклопе, якщо тебе з смертних хто-небудь питає.
Хто осліпив так ганебно тебе, ти можеш сказати
Це Одиссей тебе ока позбавив, той городоборець.
Син Лаерта, що має свою на Ітаці домівку».
Так відповів я, а він тоді став Посейдона-владику.
Руки у зоряне небо здіймаючи, ревно благати:
«Згляньсь, Посейдоне, землі потрясателю темногривастий!
Якщо я син твій і гордий моїм ти зватися батьком,
Хай Одиссей додому не вернеться, городоборець.
Син Лаерта, що має свою на Ітаці домівку.
А як судилось у власну йому повернутись оселю,
Добре збудовану, й близьких, і землю побачити рідну,
Товаришів розгубивши, хай з лихом повернеться врешті, —
Лиш на чужім кораблі, — і дома лиш горе застане».
Так він молив і блавав, і почув його темногривастий.

На далекому острові Еолії володар вітрів Еол приязно зустрів Одиссея й відрядив його додому, подарувавши зав'язаний мішок із вітрами, аби ті не заважали герою в дорозі. Проте через надмірну цікавість супутників, які, попри сувору заборону, розв'язали той мішок, кораблі Одиссея, що майже досягли рідної Ітаки, знову опинилися біля Еолії. Однак цього разу Еол відмовився допомогти тим, кого переслідували боги, і вони незабаром припливли до людожерів лестригонів, які знищили одинадцять кораблів з їхніми екіпажами. Корабель Одиссея причалив до острова Еєї.

ОДИСЕЙ У КІРКИ

Так ми на острів Еєю приїхали згодом. Кіркея
Там пишнокоса, дивна богиня живе ясномовна...
Там же й до берега ми з кораблем потаємно пристали
В затишній бухті, якимось до неї приведені богом.
Там ми, на берег зійшовши, лежали два дні і дві ночі,
Зморені тяжко й гіркою пригноблені серця печаллю.
Тільки як третій розвиднила день нам Еос пишнокоса,
Списа у руки узявши й мечем озброївшись гострим,
З місця причалу я швидко на кручу поглянути вийшов —
Може, де смертних побачу діла чи хоч голос почую.
Ставши на версі скали кам'яної, навкруг озирнувся
Й дим, що здаля над широким простором землі піднімався,
Я за густим дубняком над будинком Кіркеї побачив.
В мислях своїх і в душі я почав міркувати: чи далі
Йти дізнаватись туди, де димок я помітив багровий?

За жеребом 22 супутники Одиссея вирушили до будинку Кіркеї, навколо якого лежали леви й гірські вовки, заворожені злим зіллям, яке їм давала господиня. Ахеї почали кликати Кірку.

Вийшла небавом вона й, відчинивши осяйливі двері,
Їх запросила ввійти, і всі увійшли необачно,

Лиш Еврілох, відчувши лукавство, іззаду лишився.
Ввівши, усіх на ослони і крісла вона розсадила;
Ячної з сиром муки та з медом жовтявим змішавши,
З світлим прамнейським вином подала їм, підсипавши в келих
Зілля лихого, щоб зовсім про землю вітчизни забули.
Щойно дала їм ту суміш і випили всі, як ударом
Кия вона їх загнала в свинарню і там зачинила.
Голови й постаті їхні щетиною вкрились, і рохкать
Всі по-свинячому стали, лиш розум, що й був, залишився.
Плачучих їх зачинила Кіркея й сипнула їм в закут
Жолудів, терну, каштанів, коріння крушини, щоб їли
Те, що всі свині їдять, у багнюці валяючись завжди.
Миттю побіг Еврілох на швидкий корабель чорнобокий
Звістку подати сумну про долю супутників любих.
Довго не міг він, хоч як силкувався, і слова сказати.
Смутком великим у серці охоплений; очі сльозами
Сповнилися рясно; всю душу йому розривали ридання.
Тільки годі, як його ми розпитувать з подивом стали,
Він розповів нам про долю нещасну супутників наших.
Так оповів він, і зразу на плечі закинув я мідний,
Срібноцвяхований меч свій великий і лук з тятивою
І провести мене тим же звелів Еврілохові шляхом.
Вже по священному виярку йшов я і ось уже вийти
Мав до великого дому Кіркеї, що зналась на зіллі.
Раптом Гермес із жезлом золотим мене близько від дому
Стрів на дорозі, на юного мужа із вигляду схожий
З першим пушком на щоках, у розквіті років найкращих.
Взявши за руку мене, він назвав на ім'я і промовив:
«Стій, бідолашний, куди ти прямуєш по цих верховинах,
Краю не знаючи цього? Супутців твоїх вже Кіркея
Всіх обернула в свиней і в хліву своїм міцно тримає,
Їх визволити ідеш ти? І сам, кажу тобі, цілий
Звідти не вернешся й там же, де інші усі, зостанешся.
Але послухай: тебе я врятую і визволю з лиха.
Зілля узявши оце чарівне, ти в оселю Кіркеї
Сміливо йди, — з ним-бо днину лиху ти від себе відвернеш.
Я розкажу тобі все про підступне Кіркеї лукавство:
Суміш вона приготує і зілля підсилює у неї,
Тільки тебе не здолає той чар, — того не допустить
Зілля, що дам я тобі, чарівне. Розкажу по порядку.
Щойно Кіркея довезним жезлом замахнеться на тебе.
Зразу із піхов своїх ти вихопи меч гостролезий —
Кидайся з ним на Кіркею, немовби хотів її вбити».
Слово це мовивши, зілля подав мені світлий дозорець,
Вирвавши просто з землі і властивість його пояснивши.
Корінь був чорний, а цвіт немов молоко білопінне.
Потім Гермес відійшов на високу Олімпу вершину,
Острів лісистий лишивши, а я до будівель Кіркеї
Далі подався, лиш серце бурхливо мені колотилось.

Кірка запросила Одіссея до покоїв і дала йому зілля. Здивувавшись тому, що чари не подіяли, Кірка зрозуміла, що перед нею Одіссеєм, про якого попереджав її Гермес, «злотожезлий», «світлий дозорець», і чарівниця погодилася повернути супутникам Одіссея людську подобу.

Вийшла Кіркея і, двері в свинарню свою відчинивши,
Вигнала звідти свиней, наче дев'ятирічних на вигляд.
Стали вони перед нею, вона ж, їх усіх обійшовши,
Кожну із них по черзі вигоїною маззю мастила.
Стала з їх тіл опадати щетина, що вкрила відтоді
Їх, як залятого зілля дала їм Кіркея-владарка.
Знов вони стали людьми, красивішими навіть, ніж доти,
Вищими трохи на зріст і молодшими стали на вигляд.
Зразу впізнали мене, і рук моїх кожен торкнувся.
Потім усі заридали тужливо, — їх лемент страшенний
Всюди по дому лунав і розжалобив навіть Кіркею.
Близько тоді підійшла і сказала в богинях пресвітла:
«О Лаертід богорідний, удатний на все Одіссею,
Йди до швидкого свого корабля на морське узбережжя.
Витягніть передусім корабель на положистий берег.
Снасть корабельну і всяке майно занесіть до печери,
Потім вертайтесь сюди — і сам ти, й супутники милі».
Мовила так, і, послухавши серцем відважним, подався
Я до швидкого свого корабля на морське узбережжя;
Там на швидкім кораблі знайшов я супутників милих, —
Плакали гірко вони, рясні проливаючи сльози.
Мовби телята навколо корів, що з полів чередою
В хлів повертаються, трав соковитих напаслися вволю,
Скачуть всі разом назустріч, — не вдержати їх у кошарі,
Радісно мукають всі, своїх матерів обступивши.
Так і до мене з слізьми на очах всі супутники наші
Кинулись разом з великою радістю в серці, неначе
В рідну ми землю вернулись, на нашу Ітаку скелясту.

Одіссеєм із супутниками перебували в Кірці цілий рік. І хоча їм було добре, вони затужили за рідною домівкою. Одіссеєм звернувся до богині з проханням відпустити його на Ітаку.

...Сказала на те в богинях пресвітла:
«О Лаертід богорідний, удатний на все Одіссею,
Не залишайтеся більше у домі моїм проти волі,
Тільки у іншу вам треба раніше податись дорогу
Аж до оселі Аїда й страшної пройти Персефони,
Щоб розпитати про все там фіванця Тіресія душу —
Віщого старця сліпого, що розум зберіг непорушним;
Всю-бо й по смерті йому залишила, проте, Персефона
Давню розсудливість, інші ж усі там, як тіні, никають».
Так вона мовила, й любе в мені мов розбилося серце.
Плакав, на ложі я сидячи, й серце на білому світі
Жити вже більш не хотіло й на сонячне світло дивитись.
А як, на ложі качаючись, я вже наплакався вволю.
Так я промовив, із словом до неї звернувшись крилатим:
«Хто ж, о Кіркеє, мені вожаєм у дорозі тій буде,

Не допливав-бо ніхто ще на чорнім судні до Аїда». Так говорив я, й сказала на те в богинях пресвігла: «О Лаертід богорідний, удатний на все Одиссею, Тим не журися ти, хто вожаєм корабля твого буде, Ти тільки шоглу постав, розпусти свої білі вітрила Й сядь при стерні, і саме понесе вас дихання Борея. А як ріку Океан кораблем ти своїм переплинеш, То низовинний побачиш ти берег і гай Персефони, Осокорини високі і верби, що гублять насіння. Над Океаном глибинно-бурхливим постав корабель свій. Сам же в задушну Аїда оселю тоді попрямуєш. До Ахерону впадає там Піріфлегетон вогнениий Разом з Кокітом, що й сам рукавом є підземного Стікса. Там біля скелі обидва збігаються шумні потоки».

Переклад Бориса Тена

У XIX–XX ст. над перекладами «Одиссеї» Гомера працювали: Пантелеймон Куліш, Олександр Потебня, Іван Франко, Леся Українка, Петро Ніщинський (повний переклад, 1889–1892). Повний переклад поеми, здійснений Борисом Теном (1963), став визначною подією не лише в українській літературі, він вражає своєю майстерністю та довершеністю.

У країні кімерійців (до речі, вона була на території сучасної України) Одисей знайшов вхід до Аїду. Коли він потрапив до підземного царства, до нього наблизилися тіні померлих. Віщун Тресей напророкував йому небезпеку й порадив, як повернутися на Ітаку. Одисей бачить тіні своєї матері, померлих соратників, судді Міноса, мисливця Оріона, Тантала, Сізіфа, Геракла.

Від Кірки Одисей довідався, які загрози чатують на нього. Пливучи морем, він оминув острів Сирен, які заманювали моряків своїм чарівним співом, потім уник загибелі від страшних скель, що сходилися і розходилися, проплив небезпечну протоку, на берегах якої сиділи чудовиська Скілла й Харибда (Скілла схопила шістьох ахеїв). На о. Тринакія через несприятливий вітер ахеї затрималися на місяць. Страждаючи від голоду, товариші героя забили биків Сонця-Геліоса (Одиссея в Аїді попереджав Тересій про тяжкі наслідки завданій Геліосу кривди), за те Зевс блискавкою розбив їхній корабель. Екіпаж загинув, а Одиссея викинуло на о. Огігію до німфи Каліпсо. Феакійці захопились оповідями Одиссея. Уночі феакійські моряки перевезли сонного Одиссея на берег Ітаки й відплили додому, але під час повернення їхній корабель, за давнім віщунням, обернувся на скелю. В

образі юнака Одиссею з'явилась Афїна, і після її слів він нарешті впізнав Ітаку й поцілував рідну землю. Афїна пообіцяла привести до нього Телемаха, який повертався зі Спарти. Обернений на старого жебрака, Одисей їде до свинопаса Евмея. Наступного ранку Телемах повернувся на Ітаку й зайшов до Евмея. Там він зустрів «жебрака» (Одиссея), якому пообіцяв заступництво, і відіслав Евмея сповістити матір про своє повернення.

Одисей відкрився синові й обговорив із ним план помсти женихам. У своєму домі Одисей уміло зіграв роль жебрака. Пенелопа сказала женихам, що прийшов час, коли з волі свого загиблого чоловіка вона має знову вийти заміж, і запропонувала влаштувати змагання, переможець якого стане її чоловіком. Невпізнаний Одисей каже Пенелопі, що її чоловік незабаром повернеться. Служниця Евріклея, колишня нянька Одиссея, обмила ноги «жебракові» і впізнала Одиссея за давнім шрамом на нозі, але він заборонив їй розголошувати таємницю.

Під час підготовки до чергового бенкету женихи брутально поводитися з «жебраком»-Одиссеєм, глузували з нього та з віщуна Теоклімена, який пророкував їм швидку загибель. Пенелопа винесла Одиссеїв лук, аби надокучливі залиціальники спробували пропустити стрілу крізь кільця на ручках кількох поставлених одна за одною сокир (дуже важке завдання). Та ніхто з них не спромігся навіть натягти тятиву. Тоді «старий німецький жебрак»

(Одіссеї) легко натягнув лук і безпомилково пропустив стрілу крізь усі кільця. Після цього він розпочав криваву розправу над знахабнілими залицальниками. За сприяння Афіни та допомогою Телемаха й вірних слуг він повбивав усіх залицальників і знову став володарем свого дому. Після довгих сумнівів і вагань Пенелопа нарешті впізнала Одіссея. Він розповів їй про свої страждання за 20 років розлуки. Уранці Одіссеї вирушає до садиби свого батька Лаерта. Гермес відводить душі залицальників до Аїду. Одіссеї зустрічається з батьком, який, нарешті, упізнає його. Обурені родичі вбитих та ітакійці прямують до Одіссеєвого дому. Лаерт убиває проводиря обурених, Афіна в образі Ментора встановлює загальний мир.

1. Пригадайте, що ви знаєте про Гомера з уроків зарубіжної літератури та історії.
2. Що таке героїчний епос? Доведіть, що поема «Одіссея» належить до героїчного епосу. Назвіть головні особливості гомерівського епосу.
3. Що ви знаєте про епічних співців? Під час вивчення яких художніх творів ви зустрічалися з цим поняттям? Спираючись на фрагмент «Аед Демодок», охарактеризуйте ставлення еллінів до аедів. Чи схоже воно на ставлення до епічних співців в інших країнах, зокрема в Україні? Відповідь аргументуйте.
4. Якою була роль Одіссея у Троянській війні?
5. Чому Одіссеї відмовився від пропозиції товаришів украсти їжу з печери Поліфема, доки велетня не було вдома? Як це його характеризує?
6. Які закони та традиції порушив Поліфем? Завдяки чому Одіссеєві вдалося його перемогти?
7. Чи лише за осліплення свого сина Посейдон карає Одіссея? Відповідь аргументуйте цитатами з тексту «Одіссеї».
8. Які риси виявив Одіссеї: 1) у протистоянні з велетнем Поліфемом; 2) під час перебування в Кірки?
9. Чому Одіссеї покинув Кірку?
10. Пригадайте основні ознаки чарівної казки. Проілюструйте їхню наявність в «Одіссеї».
11. Порівняйте образи Ахілла й Одіссея; Гектора й Ахілла. До кого, на вашу думку, ближчий Одіссеї: до елліна Ахілла чи троянця Гектора? Відповідь аргументуйте.
12. Пригадайте вивчену в п'ятому класі казку про Синдбада-Морепоплавця (третя подорож) і знайдіть у ній схожі елементи з «Одіссеєю». Про що свідчить така подібність двох творів різних часів і народів?
13. Поеми Гомера часто називають енциклопедією життя стародавніх греків. Що ви дізналися про життя і побут людей в античні часи з «Одіссеї»?
14. Знайдіть у тексті постійні епітети. Кого і як вони характеризують?
15. Знайдіть у тексті «Одіссеї» порівняння, визначте їхні особливості і роль у епосі Гомера.
16. Поділіться в поетичній формі своїм враженням від поем Гомера, використовуючи гекзаметр.

Максим Рильський

ДІТИ

По довгім плаванні вернувши в отчий дім,
Ти сів між дітками, щоб розказати їм
Про дальні береги та про чудні народи.
Ще й слова не сказав, а вже багряні води
В очах їм мерехтять. Хвилює корабель,
І пальми золоті на тлі чужих земель
Кивають вітами і в гості закликають...

Що ж ти розкажеш їм? Хіба вони те знають,
Як у солодкім сні дримає лотофаг,
Як вабить спів сирен в запінених валах,
Як чорний Поліфем в страшній своїй печері
Хапає мандрівців для дикої вечері?

ВІДЛІУННЯ

Досвід розуму і серця

ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ.

Поема «Божественна комедія»

Найраніше, найповніше і найпослідовніше Відродження виявилось в Італії. Відродження — це могутній культурний рух XIV — початку XVII ст., унаслідок якого відбулося подолання духовного диктату церкви, виникла нова культура, звернена до земних справ, людей, які прагнули щасливого життя, а також нова система національних літератур, нова наука, стався нечуваний розквіт різних видів мистецтва (насамперед живопису, скульптури).

Характерними ознаками доби Відродження були:

- світський, нецерковний характер культури, що було наслідком секуляризації (звільнення) суспільного життя загалом від церковного догматизму;
- відродження інтересу до античної культурної спадщини, зокрема і давньогрецької мови та літератури, яку було майже втрачено або забуто в добу Середньовіччя;
- переміщення людини як основної цінності в центр філософії, літератури, мистецтва та науки.

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ (1265—1321)

Італійця Данте Аліг'ері поруч із англійцем Вільямом Шекспіром нині визначають як найвідоміших представників європейської літератури, чия творчість лежить в основі «західного літературного канону» (Гарольд Блум). То чим же флорентійський поет-вигнанець заслужив таку високу честь?

Данте називають «останнім поетом Середньовіччя і першим поетом Нового часу». Адже, з одного боку, його творчість є **синтезом, геніальним поєднанням найвищих досягнень середньовічної філософії та культури**. Проте, з іншого, в ній уже відчутні зародки нового, ренесансного світогляду, і передовсім — гуманізму, визнання самоцінності людини, віри в її духовні сили. І це теж не випадково, оскільки розвиток Ренесансу (інша його назва — Відродження), який підняв людину до рівня «вінця творіння», розпочався саме в Італії, на батьківщині Данте.

У поетичній збірці Данте «Нове життя» («Vita Nuova», 1292), що написана в манері

▲ Сандро Боттічеллі. Портрет Данте. бл. 1495

Данте є найвищим виразом, поетичним вінцем та увічненням того, що називаємо Середніми віками... Та рівночасно як людина геніальна він усім своїм єством належить до новіших часів, хоча думками і поглядами коріниться в минувшині... (Іван Франко)

«нового солодкого стилю», як ви вже знаєте, оспівується трагічне кохання молодого поета до юної Беатріче Портінарі, що залишило незглибимий слід у його душі та творчості. Рання смерть коханої примусила його віддаватися наполегливому вивченню наук, це давало змогу невтішному юнаку хоч трохи тамувати свій нестерпний душевний біль. Геніальний поет посилено студіював філософію, астрономію, богослов'я, тож не випадково з часом став одним із найосвіченіших людей того часу. Своєю чергою, такі глибокі знання стали в пригоді у подальшій діяльності та творчості.

Поема «Божественна комедія»

Найвідоміший твір Данте, що забезпечив йому світове визнання, був написаний упродовж **1307–1321 рр.** Автор свою поему назвав просто «Комедією», пояснюючи, що «комедією є будь-який поетичний твір... із похмурим початком і світлим фіналом, написаний народною мовою» (тож назву не слід плутати із жанром комедії як драматичного твору). Назва «Божественна комедія» закріпилася за поемою вже після смерті Данте завдяки його першому біографу Джованні Боккаччо, який високо цінував виняткові художні якості («божественна» у значенні «чудова») твору геніального флорентійця.

«Божественну комедію» Данте писав упродовж 15 років і завершив напередодні своєї смерті. Сини поета Якопо і П'єтро, що були першими коментаторами твору, довго не могли знайти останньої пісні з третьої частини, яка мала назву «Рай», і навіть збиралися її дописати. Але, за переказами, одному з них наснився батько, який мовчки привів сина до стіни їхнього будинку. Вранці брати покликали мулярів і наказали розібрати стіну, на яку вказав батько. Саме там, у таємній схованці, нібито й знайшли останню пісню поеми.

Поему Данте «Божественна комедія» не даремно називають *енциклопедією Середньовіччя*. Вона задумана як *видіння*, популярний тоді **жанр клерикальної (релігійно-церковної) літератури**. Поет уві сні немов мандрує загробним християнським світом: спочатку потрапляє до Пекла, потім — до Чистилища, і аж потім — до Раю, звідси й назви частин поеми: «Пекло», «Чистилище» і «Рай».

Здавалося б, цим твором Данте нічого нового до літератури не додав. Адже потойбічний світ зображували ще античні письменники. Наприклад, у царстві мертвих (Аїді) побували і Одісей Гомера («Одіссея», VIII ст. до н. е.), і Еней Вергілія («Енеїда», I ст. до н. е.). А вже про Середньовіччя годі й казати: описи загробних мандрівок були покликані формувати християнське світобачення, постійно нагадувати про вічне життя після смерті, зображуючи жахи Пекла й принади Раю. До «Божественної комедії» античні описи підземного світу були переважно блідими й схематичними. Зокрема, в уже згаданих поемах Гомера й Вергілія ці візії були побіжними та виконували роль певного сюжетного ходу («на тому світі» герої дізнавалися чи то про шлях додому, як Одісей, чи то про майбутню велич Риму, як Еней). Натомість для Данте Пекло, Чистилище і Рай є не просто місцем дії поеми, а ще й алегорією його власного життєвого шляху, яка набула вселюдських і навіть космічних масштабів! До того ж потойбіччя в «Божественній комедії» виписано так зримо і рельєфно, що створюється ілюзія реальності авторової присутності в ньому. До слова, саме в цій поемі Данте створив *перший у середньовічній літературі художньо довершений пейзаж*, опис природи (хай і потойбічної, уявної).

Загробний світ Данте зобразив настільки детально й достеменно, неначе насправді мандрував «тамтешніми» місцинами. Таку художню майстерність великого флорентійця його сучасники сприйняли як наближеність письменника до потойбічних сил! Як стверджував Джованні Боккаччо, веронські жінки жахалися автора «Божественної комедії», оскільки щиро вірили в те, що Дантове обличчя є не просто засмаглим, а потемнілим від пекельної кіптяви, а борода флорентійця присмалена полум'ям під час мандрів колами пекла.

Сам Данте так пояснював **алегоричний (прихований за інакомовленням) зміст поеми**: вона вказує людству шлях від гріховності й політичної анархії, у яких воно погрузло, до спасіння і щастя: через засудження (Пекло), спокуту (Чистилище) до блаженства (Рай).

У супроводі давньоримського поета Вергілія, котрий символізує *земний розум*, Данте спускається до Пекла, величезної підземної воронки, оперезаної дев'ятьма колами (звідси крилатий вислів — «дев'ять кіл пекла», тобто уся повнота розпуки та мук).

Потім Данте дев'ятьма колами піднімається на гору Чистилище, де звільняється від гріхів і, тепер уже в супроводі Беатріче, яка втілює жіночу красу і вищу духовну досконалість, возноситься до Раю. Беатріче тут символізує *божественний розум*. Це є ніби своєрідним «обрамленням», коли згадаємо, що земний розум утілював Вергілій.

Центральне місце в поемі посідають **питання моралі та політики**. Політичного забарвлення набуває навіть інтерпретація гріхів у Данте. Поета турбують внутрішні хитання й анархія, що панували в роздрібненій рідній Італії, несправедливий політичний устрій, пиха, насильство та жаждоба до влади, продажність церковників, зокрема практика відкупу злочинців від брудних гріхів брудними ж грошима тощо. Не оминув увагою поет-вигнанець і своїх флорентійських політичних опонентів. Наприклад, гібеліна Фарінату дельї Уберті, який боровся проти Дантових предків, за що його рід було навіки вигнано з Флоренції, поет помістив у шостому колі Пекла, де перебували еретики.

Композиція «Божественної комедії» є стрункою і довершеною, марно її порівнюють із втіленою в камені чіткою логікою середньовічного собору. Поема складається з трьох частин (кантиків): «Пекло», «Чистилище» і «Рай», кожна з яких, своєю чергою, має по 33 пісні, а до цієї кількості додана вступна пісня (перед «Пеклом»), що дає магичну цифру — 100.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО Й ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ

Зіставлення постатей Тараса Шевченка і Данте Аліг'ері, хоч їх розділяють віки, є цілком виправданим, з огляду на їхню роль і значення для національних культур України та Італії. Обидва поети, створивши літературні шедеври, вивищили свої національні мови до рівня літературних і дуже багато зробили для становлення своїх національних незалежних держав — Італії й України.

Тарас Шевченко у творах і листах часто згадує Данте. Зокрема, пекло кріпаччини, запровадженої в колонізованій Україні указами Катерини II (1783), він прямо порівнював із Пеклом великого італійця: «А Данте старого полупанком нашим можна здивувать» («Іржавець»). Та чи не найчастіше Кобзар порівнював своє вигнання з України на далекий Арал із вигнанням Данте з Флоренції. Написаний на Кос-Аралі вірш розпочинається словами «Немає гірше, як в неволі про волю згадувать» («Г. С.», 1848), які є відлунням знаменитої скарги Франческі: «...Гіршого немає, як згадувать щасливу давню днину у злигоднях» (Пекло, пісня V).

Схожість доль і місій двох літературних геніїв наприкінці XIX ст. відзначив французький публіцист Еміль Дюран: «Тарас Шевченко був для малоросів їхнім Данте». Але далі фанцуз ставить доволі гостре запитання: «...Та чи досягне він на Заході коли-небудь такої слави, як Данте?» На нього відповідатимете саме ви та ваші нащадки, оскільки світове визнання письменника прямо пов'язане з міжнародним авторитетом його народу та держави.

▲ Сандро Боттічеллі. Кола пекла. Ілюстрація до «Божественної комедії» Данте. 1480-ті рр.

Кожна частина має дев'ять відділів (дев'ять кіл Пекла, дев'ять сходжень гори Чистилища (2+7), дев'ять небесних сфер Раю (7+2) і додатковий десятий. Та ще й кожен кантик закінчується ключовим словом «зоря» (італ. «*stella*», недаремно Є. Дроб'язко свій переклад «Божественної комедії» завершив співзвучним українським словом «стелі», див. нижче), посилюючи зв'язність поеми, наче «зшиваючи» її частини в єдине ціле.

Дія «Божественної комедії» розпочинається в «середині життя» Данте, коли йому виповнилося 35 років (1300), оскільки за тогочасними уявленнями повний цикл людського життя становив 70 років. Саме тоді він, буцімто, і вирушив у подорож потойбіччям. Насправді ж поема створювалася з 1307 р. Така гра з часом дає поету змогу вдатися до «пророкування» подій, які реально вже відбулися ще до початку написання твору.

Цей прийом раніше блискуче використав Вергілій у «Енеїді» («Пророцтво Анхіза»). Серед персонажів поеми — міфологічні, легендарні та біблійні герої, реальні історичні особи, сучасники поета, його предки, друзі та вороги. Літературний твір Данте іноді співвідносять із системою видів мистецтв: «Пекло» — зі скульптурою (завдяки пластичному зображенню в ньому фігур людей); «Чистилище» — із живописом (настільки зримо змальовані картини земного раю: залита сонцем гора над морем, на вершині якої лежать запашні луки та сосновий гай); а «Рай» — із музикою. У кожній частині своя звукова інструментовка: у «Пеклі» чути ревіння моря та стогони тортурованих грішників, у «Чистилищі» звучать орган і хорали, а в «Раю» — музика небесних сфер.

Терцина (італ. *terzina*, від *terza rima* — третя рима) — строфа з трьох рядків п'ятистопного ямба, у якій середній рядок строфи римується з першим і останнім наступної строфи: *аба бвб вгв гдг*. Уперше терцину ввів до літератури Данте в «Божественній комедії»: трьом частинам поеми відповідала трирядкова строфа. Число «3» має сакральне значення і в християн символізувало Святу Трійцю: Бога Батька, Бога Сина і Бога Духа Святого, що дістало втілення в «Божественній комедії»

«ПЕКЛО»

У першій частині поеми Данте поєднав античні уявлення про підземний світ із «видіннями» середньовічних християн. Суддями й охоронцями Пекла в Данте є античні персонажі: Харон, Мінос, кентаври та ін. За християнським ученням, Пекло створив триєдиний Бог: Бог Батько (правдою волі), Бог Син (духом мудрості) і Бог Святий Дух (святою любов'ю), — щоб воно слугувало місцем кари Люцифера. Данте змалював Пекло як підземну воронкоподібну безодню, яка, звужуючись, сягає центру земної кулі. Її схили оперезані концентричними уступами — «колами» Пекла. Його основні кольори — багряний і чорний.

◀ Інферно. Ілюстрація С. Бірка до «Божественної комедії» Данте. Хронікл Букс. 2004–2005

До Пекла вела брама, за якою мухи й оси жалили нікчемних, які не зробили вибору між Добром і Злом. Інші душі переправлялися через Ахерон власне до Пекла. У першому колі (Лімбі, ямі з темними ярами в сутінках) перебували нехрещені немовлята й добродесні нехристияни. Лімб огортали сутінки. Там Данте зустріли видатні історичні та міфологічні постаті, які не знали ні страждань пекла, ні благодаті раю. Безгрішні покидали Лімб тільки раз, коли Ісус Христос між своєю смертю і воскресінням зійшов у Пекло (саме тоді землетрус зруйнував мости над шостим ровом восьмого кола Пекла) і вивів звідти старозавітних святих до Раю, що відкрився людям лише після спокутування первородного гріха. Данте бачить тіні Гомера й римських поетів Овідія та Горация. Дійшовши до замку за сімома стінами й пройшовши семеро дверей, він бачить троянців, легендарних предків римської слави: Електру, матір Дардана — засновника Трої; Гектора й Енея. Потім — славних римлян: Гая Юлія Цезаря; героїв «Енеїди»: дружину Енея Лавіну (Лавінію) та її батька Латина; першого римського консула Луція Юнія Брута, який скинув останнього царя Тарквінія Гордого (не плутати з Марком Юнієм Брутом — убивцею Цезаря). Осторонь їх — мусульманин Саладін (Салах-ад-Дін), султан Єгипту та Сирії, наймогутніший ворог хрестоносців, прославлений благородством і на християнському Заході (персонаж романів Вальтера Скотта). Окремо — мудреці й поети: Аристотель (його в Середні віки шанували як найбільшого вченого), Сократ, Платон і Демокрит. Далі — мі-

фічний еллінський поет Орфей, який співом зачаровував звірів і каміння; астроном і географ Птоломеї, чіх поглядів на світобудову дотримувався і Данте; еллінський лікар Гіппократ; східні філософи й лікарі Авіценна (Ібн-Сіна) й Аверроїс (Ібн-Рошд) та ін.

У другому колі пекельна буря крутила й кидала в бездонні урвища сластолюбців. У третьому колі Цербер шматував пазурами ненажер, які потопали в багні, мов свині. Марнотратники та скнари штовхали тягар у четвертому колі. П'яте коло — Стігійське болото. У ньому гнівні оскаженіло гризли, дряпали і штовхали один одного. На дні лежали ледарі, які змарнували свій талант. Шосте коло — місто Діт, де падали в гробницях єретики.

Сьоме коло складалося з трьох поясів. У першому поясі в кривавому потоці карали тиранів, насильників над ближніми; у другому насильники над собою та своїм майном перебували у вигляді сухих дерев; у третьому поясі під пекельним дощем були насильники над природою та мистецтвом і богохульники.

Восьме коло складалося з десяти ровів. У першому рову — чорти били бичами звідників і спокусників; у другому — у грязюці вовтузилися підлесники; у третьому рову головою вниз по пояс у землі загрузли святокупці, ноги яких були охоплені полум'ям. Віщуни, з шиями, викрученими таким чином, що сльози стікали по спині, перебували в четвертому рову. Хабарники в п'ятому рову кипіли в смолі. У шостому лицеміри згиналися під тягарем свинцевого обладунку під золотим одягом і йшли по розіп'ятому на землі Каїафі, який засудив на смерть Ісуса. У сьомому рову отруйні змії жалили злодіїв. У восьмому горіли лукаві порадики. У дев'ятому рову від страшних ран страждали призвідники розбрату. У десятому смажили фальшувальників слів, грошей, металів і людей.

У дев'ятому колі (крижаному Коциті) карали зрадників. У першому поясі — Каїні — мерзлі зрадники рідних. У другому — Антенорі — зрадники батьківщини й однодумців. У третьому — Толомеї — зрадники друзів і співтрапезників. У четвертому поясі вмерзли в кригу зрадники благодійників. І, нарешті, у самім центрі Пекла по пояс у кризі стояв Люцифер, голова якого мала три обличчя. Паці Люцифера розривали Іуду, зрадника Ісуса Христа, а також Брута й Касія, убивць Юлія Цезаря.

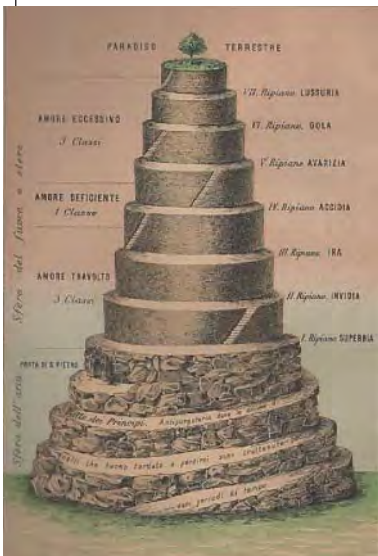
У Дантовому Пеклі протікають і ріки Аїду (звідси — рос. «ад»). По суті, це — один потік, утворений слізьми Критського Старця. Він начебто розташований на о. Крит, на якому за золотої доби панував Сатурн. Голова у Старця із золота, груди — срібні, пояс — бронзовий, ноги — залізні (як Овідієві чотири людські покоління), спирається він на глиняну стопу правої ноги. Це емблема людства, яке змінюється з часом і пройшло через золотий, срібний, бронзовий і залізний віки (цю класифікацію увів до вжитку ще еллін Гесіод, якого вважали сучасником Гомера). Тепер людство спирається на крихку глиняну стопу, тож незабаром може настати його кінець. Уся статуя, крім золотої голови, розколота. Сльози старця проникають у надра землі й утворюють Ахерон (грец. «ріка скорботи»), що оперізує перше коло Пекла. Потім, стікаючи вниз, він утворює болото Стікса (грец. «ненависний»), інакше — Стігійське болото, у якому карають гнівних і яке обрамляє стіни міста Діта, що оточують безодню Нижнього Пекла. Ще нижче він стає Флегетоном (грец. «пекучий»), кільцеподібною рікою киплячої крові, у яку занурені насильники проти ближнього. Потім, у вигляді кривавого струмка, що все ще має назву Флегетон, він перетинає ліс самогубців і пустелю, де падає вогняний дощ. Звідси шумливим водоспадом рине вглиб, щоб у центрі Землі перетворитися на крижане озеро Коцит (грец. «плач»).

«ЧИСТИЛИЩЕ»

Якщо Пекло було конусом, спрямованим гострим кінцем донизу, то Чистилище — такий самий конус, що піднімався догори — в небо. Пекло мало дев'ять кіл, кожне з яких розміщувалося нижче за попереднє, натомість гору Чистилище оперізували сім великих терас. Над Чистилищем було неймовірно блакитне небо, де мерехтіли чотири зірки. Вхід до нього охороняв римлянин Катон, який не зміг винести загибелі Республіки й добровільно пішов із життя. Біля підніжжя Чистилища були душі ледарів, які навіть не поспішали потрапити до Раю. До дверей входу в Чистилище вели три різнокольорові сходинки, де стояв ангел, який дав Данте два ключі: золотий (символ відпущення гріхів) і срібний (символ розуму й ученості). Він накреслив на лобі Данте сім латинських літер «P», що означало «сім смертних гріхів». Після проходження кожного з рівнів Чистилища одна з літер зникала. Очищений відчував неймовірну полегкість. Щоразу, коли душа повністю очищалося від гріхів і потрапляла до Раю, Чистилище здригалося. На першому рівні спокутували гріхи зарозумілі та пихаті, носячи важкі валуни, які згинали їх навпіл. На другому рівні перебували заздрісники із зашитими очима, аби вони не могли бачити світла. На третьому рівні в суцільній п'їтмі спокутувалися гнівні. На четвертому перебували ті, хто розумів різницю між Злом і Добром, але не завжди слугував останньому. На п'ятому рівні лежали обличчям до землі скупі. На шостому росли прекрасні дерева з чудовими плодами, повз які постійно проходили душі ненажер. На сьомому рівні вогонь очищав тих, хто збезчестив себе за життя.

На вершині гори Чистилища лежав Земний Рай — розкішний луг, де текли ріки Лета і Євноя. Обмившись у Леті, душа забувала всі свої гріхи, а скупавшись у Євної — пам'ятала лише добрі вчинки. На

променисту луку Земного Раю вийшла пишна процесія. Сім великих золотих канделябрів, які символізували сім дарів Святого Духа, залишали за собою схожі на веселку сліди. Далі йшли 24 примари в білих шатах, уособлюючи книги Старого Завіту. За ними рухалися чотири тварини (символізуючи чотири Євангелія): лев, бик, орел, а також дивна істота з людським обличчям. Далі гігантський грифон (наполовину позолочений орел, а наполовину червоно-білий лев), що уособлював Ісуса Христа, тягнув тріумфальну карету. Праворуч від неї йшли три дівчини в яскраво-червоній, смарагдовій і сліпучо-білій мантіях — Віра, Надія і Любов. Ліворуч ішли чотири дівчини в червоних шатах — Сила, Справедливість, Обачність і Мудрість (остання мала три ока, що бачили минуле, теперішнє і майбутнє). За ними рухалися кілька старих, символізуючи діяння та писання апостолів. Остання з них уособлювала Апокаліпис святого Іоанна, ніби дрімала, але вуста її всміхалися. У хмарі квітів Данте помітив Беатріче, за чім наказом його обмили в райських ріках, і він відчув, що народився заново.

▲ Чистилище. Ілюстрація на авантитулі видання «Божественної комедії». Турин, 1891

► Джованні ді Паоло. Ілюстрація до «Божественної комедії». Данте і Беатріче піднімаються на Небеса до Сонця. 1444–1452

«РАЙ»

Беатріче стала провідницею Данте по Раю, що складався з дев'яти небес, де панували блаженство й радість. Це було царство безхмарного буття з м'яким солонким повітрям. На відміну від Пекла та Чистилища, духи, хоча й були закріплені за певним небом, могли переміщатися по Раю. Перше небо — Місяцеве, де перебували ті, хто не дотримався обітниць. На другому небі Меркурія зібралися духи авторів творів, які навіки залишилися у скрижалях історії. Душі праведників, які вміли любити чистою любов'ю, перебували на небі Венери. Небо Сонця збило душі філософів і поетів. На небі Марса Данте побачив два промені, що утворювали хрест. У його центрі виднівся яскравий лик Христа, навколо якого світилися тисячі вогників. Тут перебували ті, хто воював за християнство, у тому числі хрестоносець Каччагвіда Аліг'єро, предок Данте. Він розповів нащадкові про його майбутні поневіряння (цей прийом є в «Одіссеї», де в Аїді тінь провидця Тіресія розповідає Одіссею про його майбутні поневіряння на шляху до Ітаки).

Каччагвіда Аліг'єро закликав Данте розповісти про те, що він бачив, подорожуючи з Вергілієм і Беатріче, бо він — єдиний, кому за життя вдалося тут побувати. Ім'я Данте завдяки його творам буде прославлено навіки. Небо Юпітера залите тремтливими вогниками, які склалися в слова, що в перекладі з латини означали: «Любіть правосуддя, хто суд вершить над усім». Саме з цієї фрази починається книга Премудрості Соломонової зі Старого Завіту. Тут перебували ті, хто загинув у боротьбі за справедливість. На небі Сатурна були велетенські сходи, по яких у різних напрямках рухалися сяючі душі.

Восьме небо мало назву Зірне. Це був Емпірей. З нього було добре видно сім інших небес. Земля з нього здавалася малесеньким квітничком, де час від часу спалахували страшні війни й панувала неймовірна жорстокість. На цьому небі Данте побачив у дивному сяйві Христа. Тут розміщувалися чудовий небесний сад і Таємнича Троянда. Дев'яте, Кришталеве, небо ще називали Першорухієм. Воно лежало за межами простору й приводило в рух усі інші небеса. У центрі був застиглий вогонь, навколо якого утворилося дев'ять великих кіл. Данте й Беатріче покинули Першорухію і опинилися на непорушному десятому Палаючому небі, у самісінькому сяянні Святого Духа. Це була велика вогненна ріка, що складалася з великої кількості маленьких вогників, які рухалися в різних напрямках. Раптом усі вогні об'єдналися і набули форми дивовижної білої троянди. Серед пелюсток цієї троянди Данте побачив і Беатріче, яка стояла поруч із престолом Богоматері. У небесному сяйві Данте розгледів три кола різного кольору, але однакового розміру, що ніби були відображенням одне одного. У першому з кіл виразно було видно людський образ. Перед очима Данте постали Бог Батько, Син і Святий Дух, і йому здалося, що зараз йому відкриється божественна таїна й таємниця буття.

◀ Вільям Блейк. Ілюстрація до «Божественної комедії». Св. Петр, Св. Джеймс, Данте та Беатриче з Іоанном. Рай. Пісня 25. 1824–1827

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ

ПЕКЛО

Пісня I

Здолавши півшляху життя земного,
я раптом опинився в темній хащі,
бо втратив правоту путі прямого.
О, як повім про ті місця пропасті,
бо дебр така постала непроглядна,
що й згадку страх не полиша нізащо!
Страшніш од неї смерть лише всевладна;
але й добро там довелося стріти,
тому про все я оповім докладно.
Не знаю, як прийшов під темні віти,
бо ж був я наче сонний під ту пору,
коли припало путь прямий згубити.
І ось коли дійшов я вже під гору,
яка викінчувала ту долину,
що серцю стільки завдала розору,
то глянув над собою — там вершину
уже торкнуло відблиском світило,
що кожну опромінює стежину.
Тоді тривога трохи відступила
від серця, що зазнало тої ночі
такої муки, що й сказати несила.
Немов плавець, що зморено крекоче,
на берег вибрівши з морської хлані,

▼ Густав Доре. Харон. 1861

і знов у згубний вир звертає очі,
так і душа моя, ще в хвилюванні,
однак тоді оглянути схотіла
стежини, для живих неподоланні.
Натомлене спочило трохи тіло,
і рушив далі схилом я пустельним,
на землю тиснучи стопою сміло.
Та як під гору йшов тим пасмом скельним,
прудка **пантера**¹, шкурою плямиста,
шлях перетнула плутанням ретельним;
і заступила овиди всі чисто,
метляючи весь час поперед зором,
що далі вже іти не мав я хисту.
Та ранній ранок променем бадьорим
і сонце, що з'єдналося з зірками
неначе перше перед світотвором,
коли любов божиста здвигла нами,²
і люба та пора, і час ласкавий
мене тоді вернули знов до тьми
надією, що згине звір пістрявий;
але ще дужчим я страхом знітився
при вигляді левиної постави.
Той **лев** до мене просто підступився,
голодний, в лютості роззявив пащу,
і окіл весь від рику затрусився.
А з ним — **вовчиха**, схудла й негодяща,
за всіх на світі змучена жагою,
вона вже багатьох звела нінащо.
Такою видалась мені жахною,
такого завдала страху очами,
що я зневірився зійти горою.
Мов той, що все життя громадив крами,
та, їх втерявши під лиху годину,
зітхає й журиться всіма думками,
так я, тим звіром гнаний у долину,
поволі відступав з гірської кручі
туди, де промінь сонця мовкне й гине.
І майже я на діл зійшов дрімучий,
коли з'явився хтось переді мною,
від довгого мовчання мов хрипучий.
Уздівши, як ішов він глушиною,
«О, зглянься! — я гукнув до сеї тіні, —
хоч ким ти є: людиною, маною».
А він: «Я був людиною, хоч нині
не є вже. З Мантуї і батько й мати,
в Ломбардії місця мої родинні.
Під Юлієм родивсь, та в пізні дати³;
за Августа благого в Римі жив я,
богів облудних мусив шанувати.

¹**Пантера, лев, вовчиха** — за давнішими коментаторами, уособлення хтивості, гордині та скнарості; за пізнішими, символізують Флоренцію, Францію та римську курію.

²У добу Середньовіччя вважали, що світ було створено того ж дня, коли було розіп'ято Христа. Отже, поетова подорож починається вранці у Страсну П'ятницю.

³Вергілій (70—19 до н. е.) народився «sub Julio» (лат. «під Юлієм»), тобто за життя Юлія Цезаря (100—44 до н. е.), але був на 30 років молодший.

⁴Вергілій нагадує Данте про сюжет свого головного твору — поеми «Енеїда».

⁵Хорт — імператор, майбутній володар Італії, який врятує країну.

⁶«Темне місце», яке різні коментатори витлумачували або як натяк на вибори імператора, що порятує Італію (*итал. feltro* — повсть, якою оббивали скриньки для голосування), або ж як вказівку на батьківщину Кангранде делла Скала, в якого Данте знайшов притулок у роки вигнання (Верона розташована між містом Фельтро та замком Монтефельтро).

⁷Перелічено тих, хто загинув у війні троянців з латинами.

⁸У цих рядках — виклад дальшого змісту поеми, яка охоплює подорож через Пекло, Чистилище та Рай. До Раю язичник Вергілій потрапити не може; тут Данте вестиме «достойніша» душа — Беатріче.

Поет був, оспівав без марнослів'я
із Трої путь Анхізового сина,
коли спіткало Іліон страхів'я.⁴

Але навіщо знов ідеш в долину?

Чому не прагнеш на вершину милу,
що в ній — утіхи кожної причина?»

«То ти — Вергілій, мови повносила
криниця, що потік живить широкий?» —
його я запитав зніяковіло.

«Поетів інших світоче високий,
навчання довге і любов правдива
збагнуть дали твоїх томів уроки.

Ти — мій учитель, розуму пожива;
від тебе тільки я дістав у спадок
той добрий стиль, що хвалять шанобливо.

Та бачиш: звір тіснить мене в розпадок;
врятуй мене, о муже благодистині,
бо жили всі дрижать від тих нападок».

«Ти іншу путь обрати маєш нині, —
він рік мені, мої уздрівши сльози, —
як вийти хочеш з глибої пустині:

вовчиха, що через її погрози
кричиш ти, всіх тут, стрінувши, вбиває,
так що ніхто живий пройти не в змозі;

її натура дика й зла без краю,
і робиться вона ще голодніша
потому, як поживу пожирає.

Багато парувалось передніше
із нею звірів, і ще більше буде,
та Хорт⁵ однак їй смерть завдасть пізніше.

Не з ґрунту чи фальшивої полуди,
але з любові, мудрості й чесноти
між Фельтро й Фельтро⁶ запанує всюди.

Італію він визволить з тісноти,
звершивши врешті те, за що Камілла,
Тур, Ніз та Евріал⁷ померли доти.

Вовчиху всюди гнатиме він сміло,
аж поки в пекло зажене нечисту,
ізвідки заздрість перш її зродила.

А нині вдвох рушаймо бадьористо,⁸
як проводир твій за далекі пруги
я поведу тебе у вічне місто,

почуєш, як кричать з відчаю й туги
ті душі, що, караючись віддавна,
даремно смерть до себе кличуть вдруге;

і тих уздриш, кого щоднини справно
огонь пече, але вони веселі,
бо їх блаженства жде оселя славна.

Коли ж і в ті схотів би йти оселі,
 достойніша душа тебе вестиме:
 а я лишиться мушу в цій пустелі;
 бо володар над небесами тими
 ані порушників його закону
 не прийме, ані тих, що йтимуть з ними.
 Ніде його можуть не зна кордону;
 а там його твердиня й трон високий:
 блаженні, що допущені до трону!»
 А я на те: «Поете гостроокий,
 в ім'я Творця, якого ти не відав,
 веди мене туди без проволоки,
 щоб долучився я скорботних видив
 і брами доступивсь Петра святого,
 побачивши усе, що ти повідав».
 Він рушив уперед, я ж позад нього.

Пісня V

Так з першого зійшли ми в коло друге,
 хоч менше розміром, зате повніше
 і мук гірких, і тяжчих зойків туги.
 Мінос⁹ жахний на всіх там люттю дише
 і, зваживши прибулого провину,
 належну кару кожному розпише.
 Коли побачить тїнь недоброчинну
 перед собою, то про все питає
 і, знаючи на кожен гріх причину,
 їй певне місце в пеклі призначає;
 і скільки раз крутне хвостом круг стану,
 на стільки ступнів долі та спадає.
 Чергою йдуть до нього безнастанно,
 і кожен присуд вислуха від нього,
 а вислухавши, у безодню кане.
 «Що ти ідеш до селища смутного? —
 на час роботу кинувши, промовив
 Мінос до мене, позирнувши строго, —
 хто увійти сюди тебе вготовив?
 Та не вповай на те, що вхід широкий!»
 А мій привідця: «Ти б не лихословив.
 Призначено нам спрямувати кроки
 сюди за волею того, хто може
 воліти, тож покинь свої наскоки».¹⁰
 І став я дослухатись насторожі
 до болісних ридань, бо ми ступили
 там, де плачі гіркі й неперехожі.
 Вже промені там жодні не світили
 і все, мов море буряне, стогнало,
 в час, як вітри зударилась щосили.

▲ Сальвадор Далі. Цербер. Акварель. 1951—1959

Сальвадор Далі, геній сюрреалізму, у 50–60-х рр. ХХ ст. на честь 700-ліття від дня народження Данте Аліг'єрі отримав замовлення від італійського уряду на створення циклу до «Божественної комедії», утім спільнота Італії виступила з протестом: іспанець не має права ілюструвати творіння великого італійця. Проте Далі, з дитинства закоханий у творчість Данте, не припинив роботу і спільно з видавцем Ле Єюром Клером реалізував блискучий проект — художнє трактування епічної поеми Данте у 100 творах.

⁹Мінос — підземний суддя в грецькій міфології; Данте робить з нього суддю християнського Пекла.

¹⁰Слова Вергілія повторюють його звернення до Харона в третій пісні і мають характер чарівничого замовляння (у Середні віки Вергілія вважали чарівником).

¹¹Ідеться про Франческу ді Ріміні та Паоло Малатесто. Дочка синьйора Равенни Франческа мала одружитися з кривим і негарним Джанчотто, правителем Ріміні, але покохала його молодшого брата Паоло. Довідавшись про зраду, Джанчотто вбив обох коханців. Ця трагічна подія сталася, коли Данте було близько двадцяти років.

▲ Вільям Блейк. Напис над воротами Пекла. 1824–1827

Бо вихором пекельним вічно гнало
і шарпало там душі, взяті млою;
шпурляло їх, несло й перекидало.
Й тортурою намучені презлою,
кричали, скреготали всі й тужили,
на правду Божу сходячи хулою.
І зрозумів я: муку там терпіли
ті, що, піддавшись на хотіння плоті,
спокусі грішній розум підкорили.
Немов шпаки, що крізь осінні сльоти
на крилах линуть хмарою густою,
так мчали душі злі в круговороті
звідтіль, звідсіль, зусюди темнотою;
і жодна їх надія не втішала
хоч на передих від тортури тої.
Мов журавлина зграя нездужала
у довгому ключі курличе тужно,
так і вони жалілися немало,
ці тіні, вітром несені навкругно...
І поки вчитель називав без ліку
мужів та пань, в часи минулі знаних,
я вчув у серці тугу превелику.
І так почав: «З усіх речей жаданих
одну вволи: я знати хочу все-бо
про двох отих,¹¹ укупі вітром гнаних».
А він мені: «Лишень заждати треба,
як будуть ближче, й іменем любові
поклич — то й говоритимуть до тебе».
І щойно повів їх по тій розмові
до нас привіяв, рік я: «Нещасливі,
як можете, озвітеся у слові!»
Як голубків притулок зве манливий,
до любого гнізда навперегони
тоді несуть їх крила лопотливі;
так двійко те від почту круг Дідони
полинуло до нас крізь темні млаву,
прибути спішачи на поклик оний.
«О душе милосердна і ласкава,
що опустилась крізь туманні змроки
до тих, що позначили світ криваво,
якби ж був другом нам владар високий,
для тебе миру в нього б ми благали,
бо в долі пожалів ти нас жорстокий.
Але коли б до нас розмову мали,
ми чуть вас раді й говорити з вами,
допоки вітер спочива оспалий.
Край, де родилась я, над берегами
лежить, де в тихе море По впадає
з прибічними допливами-річками.

Любов шляхетне серце враз займає,
 тож і його краса заповонила,
 що, згублена, в землі вже дотліває.
 Любов любити любленій звеліла,
 і покохала щиро так його я,
 що, бачиш, нас ніщо не розлучило.
 Любов до смерті нас вела одної;
 того ж, хто погубив нас, жде Каїна.¹²
 Були слова то сповіді смутної.
 Як пролунала розповідь повинна,
 я похилив обличчя невеселе:
 «В яких думках жалю твого причина?» —
 спитав учитель. Я ж на те: «Ой леле,
 хто знав, що те солодке поривання
 їм до загину злого путь простеле!»
 І, вчувши їхнє те оповідання,
 я мовив так: «Франческо, ваша мука
 збудила в серці тугу та зітхання.
 Але скажи мені, яка спонукла
 в часи солодких мріянь відкриває
 любові ще притаєну науку?»
 Вона ж до мене: «Гіршого немає,
 як згадувать щасливу давню днину
 у злигоднях; учитель твій те знає...»¹³
 Коли одна душа розповідала,
 ридала друга, і тужба недолі
 мене жалем смертельним перейняла;
 і, наче мертвий пада, впав я долі.

¹²Каїна — місце в найглибшому, дев'ятому колі пекла, де карають тих, хто підступно зрадив рідних (див. XXXII пісню). На момент розповіді Франчески (1300) Джанчотто був ще живий, отже, в Каїні його лише чекають.

¹³Ці афористичні рядки двічі майже дослівно відтворює Т. Шевченко: на початку поезії «Г. З.», написаної 1848 р. на Кос-Аралі («Немає гірше, як в неволі про волю згадувать...»), та в листі до О. Бодяньського від 15 листопада 1852 р. Ще до заслання Шевченко міг читати п'яту пісню «Пекла» в російському прозовому перекладі Ф. Фан-Дім (О. Кологривової), надрукованому у 1842—1843 рр., та в поетичному перекладі Дм. Міна (вперше п'яту пісню було надруковано окремо 1843 р.).

Переклад Максима Стріхи

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПЕРЕКЛАДАЧА

МАКСИМ СТРИХА

Максим Стріха народився 1961 р. в родині з давніми науковими традиціями.

Його дід, академік М. Ф. Гулий, був одним із засновників української біохімії, батьки — знані науковці в галузі медичної біохімії та фізики, сам він — доктор фізико-математичних наук. Художнім перекладом Максим Стріха зацікавився на поч. 1980-х рр. З-під пера М. Стріхи вийшли переклади Редьярда Кіплінга, Волта Вітмена, Чарльза Діккенса та ін.

Можна погодитися з думкою М. Стріхи про те, що «український переклад завжди був більший, ніж переклад. Він мусив дово-

дити право української мови на самостійне існування всупереч усім цензурним заборонам. Бо режими, які запроваджували ці заборони, так само добре розуміли, що Шекспіра і Біблію на наріччя не перекладають. Їх перекладають лишень на самостійну мову».

Особливе місце у творчому доробку М. Стріхи належить перекладу «Божественної комедії» Данте. У 2015 р. за переклад «Пекла» він був удостоєний Премії Кабінету Міністрів України ім. Максима Рильського.

1. Пригадайте з уроків зарубіжної літератури, що ви знаєте про Данте та його творчість. Схарактеризуйте його збірку «Нове життя». Якою постає в ній Беатріче? Що означає її ім'я?
2. З уроків історії пригадайте, якою була роль церкви та релігії в житті середньовічної Європи. У Пеклі перебувають грішники — люди, які переступили божественні закони, і саме через це повинні бути покарані. Які почуття викликають картини страждань у Данте?
3. Проаналізуйте розміщення грішників у Пеклі й покарання, які на них накладено. Чи пов'язані їхні гріхи з карами? Чи справді Пекло створено за принципом: «Яке злочинство, то така й відплата»? Який гріх Данте вважав найстрашнішим? Чи згодні ви з ним?
4. Хто і в який спосіб визначає місце перебування грішника в Пеклі?
5. Чи справедливо покарані Паоло й Франческа? Які почуття викликала в Данте їхня історія?
6. Порівняйте розповідь про Аїд Кірки («Одіссея» Гомера) з описом Пекла у Данте. Що їх об'єднує? Чому?
7. Чому провідником по Пеклу й Чистилищу Данте обрав саме Вергілія? Яку оцінку Вергілію дав Данте?
8. За народними уявленнями, пекло — це палаючий вогонь і казани зі смолою. На думку науковців, холод — єдине, до чого людина не здатна пристосуватися. Чи випадково в дев'ятому, найнижчому колі грішників карають саме холодом?
9. «Божественна комедія» насичена алегоріями. Розкрийте алегоричне значення мандрівки Данте Пеклом, Чистилищем і Раєм.
10. Чи відкрилася Данте в Раї божественна таїна й таємниця буття? Якщо так, то яка?
11. Як ви розумієте вислів «Любов, що водить сонце й зорні стелі»?
12. У гімні «Космогонія» («Рігведа») сказано: «...Той зародок, що хаосом був вкритий, // Один від сили спеки народився. // Любов спочатку виникла від нього, // Що стала першим для думок насінням». Чи суголосні ці рядки фіналу «Божественної комедії»? Якщо так, то чим це можна пояснити?
13. Що називають терциною? Чому для написання «Божественної комедії» Данте обрав саме терцину? Відповідь аргументуйте.
14. Як ви розумієте вислови «хто йде сюди, покинь усі надії», «дев'ять кіл пекла», «на сьомому небі», «вихор кохання»?
15. Чи можемо ми назвати поему Данте енциклопедією Середньовіччя? Появу якої нової системи цінностей провістила творчість Данте?

Ліна КОСТЕНКО

ВІДЛУННЯ

Під вечір виходить на вулицю він,
Флоренція плаче йому навздогін.
Ці сльози вже зайві. Минуло життя.
Йому вже в це місто нема вороття.
Флоренція плаче: він звідси, він наш!
Колись прокляла і прогнала вона ж.
Високий вигнанець говорить їй: ні.
У тебе ж є той кондотьєр на коні.
І площі тієї кілька кам'яне,
Де ти присудила спалити мене.
Вважай, що спалила. Згорів я. Помер.
Сім міст сперечалось, що їхній Гомер.

А ти ж, моє місто, — єдине, одне! —
О, як ти цькувало і гнало мене!
Прославилось, рідне. Осанна тобі...
Хай ірис цвіте на твоєму гербі...
Дарує їй профіль. Вінків не бере.
Де хоче — воскресне, де хоче — умре.
Одежа у нього з тонкого сукна.
На скронях його молода сивина.
Він тихо йде, він повільно йде.
У нього й чоло ще таке молоде!
Хто скаже про нього: старий він як світ?
Він — Данте. Йому тільки тисяча літ.

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР.

Трагедія «Гамлет»

Хоча Ренесанс у Англії розцвів пізніше, ніж у Італії, на півночі Європи він також дав рясні культурні й літературні плоди. Найвидатнішим тогочасним англійським письменником був, поза сумнівом, Вільям Шекспір. Його творчість є найвищим досягненням національної та всієї європейської літератури доби Відродження. Спадщина геніального митця набула світового значення, впливала на творчий розвиток багатьох народів упродовж століть, зберігає свою актуальність до сьогодні. Він є центральною постаттю західноєвропейського літературного канону, що є безумовним визнанням значущості й авторитету майстра пера. Шекспір писав твори різних жанрів (хроніки, сонети, поеми тощо), проте найбільше уславився саме як драматург, передовсім — автор трагедій.

Кожна історична доба давала своє розуміння трагічного і трагедійних конфліктів. Приміром, на думку еллінів, у їхній основі лежало втручання фатуму в долю окремих людей, оскільки плин земного життя і майбутнє цілих народів повністю залежали від волі богів. Цей погляд яскраво втілено в античній «трагедії фатуму». Так, у трагедії Софокла «Едіп-цар» (V ст. до н. е.) головний герой Едіп понад усе прагнув, аби не справдилося лиховісне віщування оракула, однак так і не зміг уникнути убивства рідного батька та одруження з власною матір'ю (інцесту). І хоча особисто він здійснювати цих тяжких злочинів щиро не хотів, та з волі фатуму таки здійснив їх, за що й був жорстоко покараний. Отже, ідейно-художній каркас античної трагедії зазвичай тримався на міфологічному світосприйнятті людини.

Драматургія пізніших епох це міфологічне підґрунтя втратила, у ній трагічні конфлікти здебільшого криються в суспільному ладі, у зіткненні особистості з суспільством. Тому доля персонажів визначалася вже не античним фатумом, не примхливою й часто незбагненою волею богів, а реальними й логічно зумовленими соціальними обставинами.

У трагедіях Вільяма Шекспіра «Ромео і Джульєтта», «Король Лір», «Отелло», «Гамлет» герої виступають проти усталених звичаїв і традицій. Події з життя персонажів мотивуються не зовнішнім щодо них фатумом, а внутрішнім розвитком їхніх характерів, що виявляються у конкретних обставинах. Герої трагедій вступають у борню із суперниками, які сповідують інші моральні принципи та/або протилежні, пов'язані з минулими часами, погляди на життя, тому й гинуть, ставши жертвою суспільства, що відмирає, або позачасового зла, яке наявне в людині як такий (боротьба за владу, заздрість, підлота, помста тощо).

Трагедія (грец. *tragoedia*, букв. «цап'яча пісня»; назва походить від давньогрецьких свят на честь бога Діоніса, де відбувалися вистави та ритуальні жертвопринесення цапа — «тваринного символу» Діоніса) — це один із жанрів драми, твір, який ґрунтується на якихось гострих, непримиренних конфліктах, що зазвичай призводять до загибелі персонажів, передовсім — головних героїв. Конфлікт трагедії має глибокий філософський зміст, є надзвичайно актуальним у політичному, соціальному та духовному планах, вирізняється високим напруженням психологічних переживань героя.

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР (1564—1616)

▲ Джон Тейлор (імовірно). Вільям Шекспір. Імовірно прижиттєвий портрет. 1600—1610

Шекспір — це Канон. Саме він окреслює цінності та межі літератури (Гарольд Блум).

Як драматург Шекспір почав працювати десь на схилку 1580-х рр. Спочатку він залюбки використовував і перероблював чужі п'єси (наприклад, свого сучасника Крістофера Марло), а згодом став віддавати перевагу написанню власних творів.

П'єси Шекспіра завжди були популярними, проте спочатку мало хто цікавився ім'ям автора, оскільки тогочасний глядач звертав увагу насамперед на гру акторів. Поступово Шекспір, колишній провінціал (він народився у маленькому містечку Стретфорд-на-Ейвоні), ставав чимдалі відомішим, тож прийшов час, коли він удостоївся особистого спілкування навіть із королевою Великої Британії Єлизаветою.

Шекспір був до такої міри талановитим трагіком і майстром зображення людських характерів і типів, що навіть імена його персонажів стали загальними і означають певну рису людського характеру або руйнівну пристрасть: Ромео і Джульєтта асоціюються із «сильнішим за смерть» коханням; Отелло — з руйнівними, навіть смертоносними ревностями; Гамлет — із болючими роздумами перед важким і водночас неми-

нучим життєвим вибором. Наприклад, його знаменита репліка «бути чи не бути — ось питання» (англ. «To be or not to be — that is the question») за кілька століть від часу написання трагедії «Гамлет, принц датський» обросла такою неймовірною кількістю значень і сенсів, що стала сприйматися не просто як афоризм, «крилатий вислів», а і як символ англійської, ба більше — світової літератури.

Трагедія «Гамлет»

Найбільшу славу в усьому світі Шекспірові принесла трагедія «Гамлет, принц датський», яку часто називають просто «Гамлет», написана між 1599—1601 рр. Дія трагедії відбувається в Данії. У ній розповідається, як принц Гамлет помстився своєму дядькові, королю Клавдію, за підле вбивство попереднього короля, Гамлетового батька. У п'єсі яскраво відтворено психологічний стан Гамлета, який удав божевільного, щоб вивести вбивцю на чисту воду, але водночас не загинути самому. Проте ця суха схема — «вбивство як помста» — аж ніяк не могла бути причиною неймовірного успіху трагедії «Гамлет». Хоча б тому, що існує безліч творів подібної тематики, які не мають і мізерної частки того визнання, яке отримав Шекспір. *Тоді в чому ж секрет популярності цього твору?*

Вічними образами в літературі називають міфологічні та літературні образи, що вийшли за межі своєї епохи, які зосереджують важливі риси характеру, моралі і набули естетичної цінності й загальнолюдського значення.

Почнемо з геніального відкриття Шекспіра, який чи не першим у світовій драматургії використав не одну дію (адже слово «драма» з давньогрецької перекладається як «дія»), а дві: 1) дію зовнішню та 2) дію внутрішню.

Зовні Гамлет бездіяльний, неактивний і навіть сам собі за це дорікає: «Тупий нікчема, бовдур жалюгідний, тиняюсь, як сновиди, і мовчу, нездатний боронити власну справу». Але це лише зовні. У цей час в його душі відбувається дуже складна боротьба, що нагадує розбурханий океан, в якому гинуть люди й кораблі. І зрештою, можливо, саме ця роздвоєність дії й захоплює глядача найбільше: зіставлення того, яким бачить і сприймає Гамлета його оточення (зовнішня дія), із тим, що в його скривавленій душі відбувається насправді (внутрішня дія). А Гамлетова душа кривавила і страждала, оскільки він один за одним отримав безліч «важких ударів нависної долі». Новий король Данії прийшов до влади шляхом убивства Гамлетового батька і свого брата (прозорий натяк драматурга на братовбивство біблійного Каїна), Гамлетова мати навіть не дочекалася, коли скінчиться жалоба, а непристойно швидко одружилася з убивцею і братом покійного чоловіка («Не стоїтала й черевиків, що в них за тілом батьковим ішла»). Гамлетова кохана, Офелія, погодилася стати донощиком і стежити за принцом. Перелік подібних прикладів можна продовжувати й продовжувати...

Зважаючи на глибину характерів персонажів і складну композицію п'єси, трагедію «Гамлет» можна аналізувати та інтерпретувати під різними кутами зору. Наприклад, дослідників упродовж багатьох століть цікавило, чому Гамлет вагався та зволікав із прийняттям рішення про помсту дядькові за підле вбивство батька й братовбивство. Одні вбачали в цьому засіб підтримання напруги й інтересу глядачів, які з нетерпінням чекали розв'язки: то нарешті наважиться Гамлет, цей «принц нерішучості», на помсту чи ні? Інші розцінювали це як результат тривалого й болісного осмислення гуманістом Гамлетом складних філософських і етичних проблем, які в принципі заперечують холоднокрівне вбивство людини (хай і вмотивоване бажанням помститися за смерть батька). Не бракує варіантів інтерпретацій і нині.

Шекспір виявив надзвичайні талант і майстерність у розробленні **проблематики трагедії**. А проблематика ця розмаїта: тут і роздуми про людську сутність, і зрада, і помста, і ревності, і обмануте кохання, і високі людські почуття в непримиренному герці з підлотою... Наприклад, важливою є **проблема активної боротьби та пасивної бездіяль-**

Ви вже знайомилися з творчістю продовжувача Шекспірової традиції Генріка Ібсена і спостерігали використання водночас зовнішньої і внутрішньої дії в його п'єсі «Ляльковий дім», коли на сцені наче нічого особливо драматичного й не відбувається (зовнішньої дії практично немає), а тим часом внутрішня дія така руйнівна, що сім'я Хельмерів розсипалася, мов ляльковий будиночок. Недаремно дослідники метафорично порівнюють зовнішню дію із дзеркальною поверхнею спокійного озера, а дію внутрішню — з підступними прихованими підводними течіями та водовертями, котрих зовні не видно, але тому вони є ще небезпечнішими.

► Альфонс Муха. Рекламний плакат вистави «Гамлет» для театру Сари Бернар у Парижі. 1899

▲ Глобус. Відновлений Шекспірів театр в Лондоні, у якому бл. 1600 р. відбулася перша вистава «Гамлета»

ності. Що краще: змиритися чи боротися зі злом? І чи не перетворюється добро під час боротьби зі злом на таке саме зло? То «бути чи не бути»?.. Не менш гострою є також **проблема вірності та зради**, про що вже йшлося. Так само багатоманітними є **мотиви трагедії**. От хоча б мотив «гнилизни», яка вразила Датське королівство. Адже Данія є не просто місцем дії трагедії «Гамлет», а й узагальненим символом неправди й несправедливості всього світу. Недаремно Гамлет називає її в'язницею, а на репліку Розенкранца, що «у такому разі, весь світ — в'язниця», негайно реагує, продовжуючи: «Та ще й як упорядкована. Скільки в ній казематів, камер, підземель. Данія належить до найгірших». Що це символізує? Те, що в Ельсинорі всі один за одним наглядають, як у в'язниці? Можливо. Що в Данії всі є заручниками влади злочинця, фактично невірниками? І це може бути. Символ на те й символ, що

він є «невичерпним у своїй останній глибині», тобто, його можна й слід тлумачити, але через свою універсальність він містить багато смислів.

Та навіть на тлі усіх згаданих і незгаданих проблем, мотивів, питань трагедії Шекспіра постає глобальне та ключове для Ренесансу філософське питання: то ким же все-таки є ЛЮДИНА? І слід сказати, що Шекспір не оминає цієї надважливої проблеми. Вустами Гамлета він озвучує два діаметрально протилежні погляди на людську природу. З одного боку, Гамлет, захоплюючись людиною, пафосно виголошує: «Який довершений витвір — людина! Шляхетні думки! Безмежні здібності! Увесь вигляд, кожен рух викликає захоплення. Учинки нагадують янгола! Бога нагадує розуміння! Окраса всесвіту! Взірєць усього суцього!».

Проте, проголосивши цей «гімн людині», мислитель-принц водночас ставить людину під сумнів: «...А чого варта для мене ця істота, квінтесенція якої — прах?». То все-таки, ким є людина: окрасою всесвіту чи прахом, брудом? І знову Шекспір геніальний: Гамлет, який ставить це «прокляте питання», сам же і доводить своє право на звання людини, бо «виправляє вивих часу», карає зло, хай і ціною власного життя. Дослідники недаремно звертали увагу, що у фіналі Шекспірових трагедій сцени буквально всіяні трупами. Але драматург ішов на це свідомо, оскільки добре знав, чим можна втримати увагу дуже різномірної тогочасної публіки (як нині це роблять автори страшилок-трилерів).

Насамкінець слід зауважити формальну досконалість трагедії «Гамлет». Чого варта лише «вистава у виставі», яку грають в Ельсинорі мандрівні актори і під час якої розкрився злочин Клавдія-братовбивці. Це неймовірна для такої ранньої пори (не забуваймо, що твір написано в XVI ст.!) сюжетна майстерність, що також подобається глядачам.

Творчість Шекспіра — яскравий вияв ренесансного мислення, що втілюється в багатьох його творах та у звернених «до всіх людей і до всіх віків» вічних образах.

ГАМЛЕТ, ПРИНЦ ДАТСЬКИЙ

Дійові особи

Клавдій, король Данії. Гамлет, син попереднього й небіж нинішнього короля. Полоній, головний королівський радник. Гораціо, друг Гамлета. Лаерт, син Полонія. Розенкранц, Гільденстерн, Озрік — придворні. Марцелл, Бернардо — офіцери. Актори. Гробокopi. Фортінбрас, принц Норвезький. Капітан. Гертруда, королева Данії, Гамлетова мати. Офелія, дочка Полонія. Привид Гамлетового батька.

Дія відбувається в Данії. Король повідомляє, що, хоча ще й триває жалоба за братом, померлим королем, він одружується з його вдовою. При цьому принц Гамлет, син небіжчика, і небіж нового короля, оголошується спадкоємцем трону й залишається в Данії, а не їде продовжувати навчання у Віттенберзі.

Дія перша

СЦЕНА 2

Зал у замку.

Входять король, королева, Гамлет, Полоній, Лаерт, вельможі й почет.

Гамлет   Коли б ця плоть моя, міцна занадто,
 Розтала, зникла, скапала росаю!
 Чому Творець заборонив нам віку
 Собі вкорочувати? Боже, Боже!
 Яке нікчемне, марне й недолуге
 Все, що на світі діється. Тьху! Тьху!
 Немов город неполотий, де густо
 Бувають бур'яни. Саме огидне
 Його заповонило! Як це сталось?!
 Два місяці, як він помер. Ні, менше!
 Такий король! Із нинішнім зрівняти —
 Він, як Гіперіон з сатиром поруч,
 І матір так любив він, що, мабуть,
 Вітрам небес не дав би надто грубо
 Дихнути їй в обличчя. Небо й земле!
 Що згадувати?! Так вона горнулась
 До нього, мов з поживи тої голод
 Зростав у неї ще. І ось — за місяць...
 Несталосте, твоє імення — жінка!
 Лиш місяць! Не стоптала й черевиків,
 Що в них за тілом батьковим ішла
 В сльозах, як та Ніоба. І тепер...
 О Боже мій! Тварина нерозумна,
 І та, напевно, довше б сумувала!
 Побралася із дядьком, що до батька
 Подібний так, як я до Геркулеса.
 Ще й сіль облудних сліз її не зникла

З очей, а вже на кровозмісне ложе
Вона спішить. В квапливості оцій
Добра немає і не може бути.
Розбийся, серце, — мушу я мовчати!

Входять Гораціо, Марцелл і Бернардо.

Гораціо Привіт вам, принце!
Гамлет Гораціо! Невже це ви насправді!
Гораціо Приїхав я на похорон сюди.
Гамлет Студенте-друже, не кепкуй ти з мене.
Кажі вже, що приїхав на весілля.
Гораціо Та з ним таки ж і справді не барились.
Гамлет Ощадність, любий друже мій, ощадність.
Печеню з похорону подавали
Уже як холодець на стіл весільний.
З найгіршим ворогом в раю зустрітись
Волів би я, ніж дня цього дожити.
Мій батько! Він стоїть переді мною.
Гораціо Де, принце, де?
Гамлет В очах душі моєї.
Гораціо Його я бачив: справжній був король.
Гамлет Він був людиною в усьому й завжди.
Я рівного йому вже не спіткаю.

Гораціо повідомив Гамлету, що офіцери Бернардо і Марцелл дві ночі поспіль бачать привид батька принца. Гамлет вирішив стати уночі на чати і попросив нікому нічого не говорити. Лаерт, який від'їздить на навчання до Парижа, попереджає Офелію, щоб не довіряла залицянням Гамлета. Полоній забороняє доньці зустрічатися з Гамлетом, бо вона йому не рівня.
Офелія обіцяє слухатися.

СЦЕНА 5

Інше місце на терасі. Входять привид і Гамлет.

Привид батька Гамлета розповідає принцу, що насправді його отруїв Клавдій, і просить сина помститися за його наглу смерть, але при цьому не чіпати матері.

Гораціо (за сценою) Принце, де ви?
Гамлет Агов, агов, соколики, сюди!
Входять Гораціо і Марцелл.
Гораціо Які новини, принце?
Гамлет У Данії негідника немає,
Який не був би й справжнім шахраєм.
Гораціо Не варто й привида з труни вставати,
Щоб нам відкрити це.
Гамлет Отож, мабуть, без зайвих балачок

Ми, розпрощавшись, підем хто куди:
 Ви йдіть, куди бажання й справи кличуть,
 Бо в кожного бажання й справи власні, —
 А я? Ну, щодо мене, бідолахи,
 То я піду молитись.

Гораціо Якийсь безладний вихор диких слів.

Гамлет Якщо я вас образив, то шкодую.
 Ви не беріть за зле.

Гораціо Тут зла немає.

Гамлет Є зло, Гораціо, та ще й велике,
 Клянуся в цьому Патріком святим.
 А привид мій — він чесний, справжній привид.
 Ну, й якось ви вже стримайте бажання
 Дізнатися, що відбулось між нами.
 А нині є до вас прохання в мене,
 Товариші по школі й по мечу.
 Ви обіцяйте...

Гораціо Зробимо. Що саме?

Гамлет Про те, що сталося, нікому й слова.

Гораціо й Марцелл Ні, не розкажем.

Гамлет З любов'ю покладаюся на вас.
 А все, чим бідолаха Гамлет зможе
 Свою довести приязнь і любов,
 Дасть Бог, невдовзі станеться. Ходімо
 І — пальці на устах, благаю ще раз.
 Звихнувся час наш. Мій талане клятий,
 Що я той вивих мушу направляти!
 Ну що ж, ходімо разом.

Дія друга

Офелія розповідає Полонію про дивну поведінку Гамлета. У цей час до Ельсінора приїздять Розенкранц і Гільденстерн, яких викликав король, стурбований поведінкою Гамлета. Полоній упевнений, що причина безумства принца — кохання до Офелії. Він пропонує підслухати розмову його дочки з Гамлетом.

СЦЕНА 2

Кімната в замку.

Входить Гамлет, читаючи книгу. Входять Розенкранц і Гільденстерн.

Гільденстерн Мій шановний принце!

Розенкранц Мій любий принце!

Гамлет Друзі ви мої!
 Ну, як у тебе справи, Гільденстерне?
 І Розенкранц! Як живеєте ви, хлопці?

Розенкранц Як незначні сини землі живуть.

- Гільденстерн На щастя, ми щасливі не надмірно.
Не гудзики на ковпаку Фортуни.
- Гамлет Але ж і не подошви, не на споді.
- Розенкранц Та ні, принце.
- Гамлет Виходить, ви живете в неї коло пояса, десь у самому осередку її ласки.
- Гільденстерн Та туди ми вчащаємо.
- Гамлет До потайних частин? А справді, Фортуна дівка розпусна.
Ну, що новенького?
- Розенкранц Нічого, принце, хіба тільки те, що світ став чесний.
- Гамлет Ну, то швидко кінець світу. Тільки відомості ваші неправдиві. Чим ви, друзі мої, так прогнівили цю саму Фортуну, що вона заслала вас сюди, до в'язниці?
- Гільденстерн До в'язниці, принце?
- Гамлет Звичайно. Данія — в'язниця.
- Розенкранц У такому разі, весь світ — в'язниця.
- Гамлет Та ще й як упорядкована. Скільки в ній казематів, камер, підземель. Данія належить до найгірших.
- Розенкранц Ми так не вважаємо, принце.
- Гамлет Тоді для вас світ не в'язниця. Ніщо само по собі не буває ні добре, ні погане, таким його робить наша оцінка. Для мене світ — в'язниця.
- Розенкранц Отже, на в'язницю його перетворює ваше честолюбство: світ надто тісний для вашої душі.
- Гамлет Боже мій! Та замкніть мене хоч і в горіхову шкаралупку, я й там себе вважатиму володарем безмежності. Але скажіть по щирості, що ви робите в Ельсінорі?
- Розенкранц Приїхали вас одвідати, та й тільки.
- Гамлет Вас не викликали?
- Гільденстерн Що нам казати, принце?
- Гамлет Та що хочете, аби до діла! Тільки — закликаю вас нашою приятню, спільними молодощами, обов'язками непорушної любові, усім найдорожчим, в ім'я чого благов би вас хтось красномовніший, ніж я, — скажіть одверто: по вас посилали чи ні?
- Розенкранц (*пошепки до Гільденстерна*) Що йому скажете?
- Гамлет (*убік*) Ну, усе помітно. Якщо ви любите мене, не крийтеся.
- Гільденстерн Принце, по нас посилали.
- Гамлет Хочете, я вам скажу, навіщо? Із недавнього часу, сам не знаю чому, я позбувся своїх усіх веселощів, занедбав усі свої звичні вправи, і так мені важко, і цей вінець світотвору — земля — видається мені неплодною скелею. Оце розкішне шатро — повітря, — оці, погляньте, чудові небеса, їхнє величне

склепіння, оздоблене золотими іскрами, — усе це для мене тільки нагромадження смердючих і шкідливих випарів. Який довершений витвір — людина! Шляхетні думки! Безмежні здібності! Увесь вигляд, кожен рух викликає захоплення. Учинки нагадують янгола! Бога нагадує розуміння! Окраса всесвіту! Взірещь усього суцього! А чого варта для мене ця істота, квінтесенція якої — прах? Чоловік не вабить мене... та й жінка також, бо з ваших посмішок я побачив, що ви саме це хотіли сказати.

Розенкранц Принце, у мене нічого схожого й на думці не було.

Гамлет А чого ж ви посміхнулись, коли я сказав, що чоловік мене не вабить?

Розенкранц Я подумав, яка пісна зустріч тут чекає акторів. Ми якраз їх випередили по дорозі. Вони прямують сюди, щоб запропонувати свої послуги.

Гамлет Той, хто грає королів, буде в нас бажаним гостем.

Приїздять актори, яких Гамлет називає «стислим літописом і відбитком часу». Принц просить увечері зіграти «Вбивство Гонзаго», додавши монолог, який він напише. Всі виходять.

Гамлет ... Ну, от я й сам.

Тупий нікчема, бовдур жалюгідний,
Тиняюсь, як сновиди, і мовчу,
Нездатний боронити власну справу
І короля обстояти, що в нього
Так підло вкрадено життя і владу.
Страхополох я? Хто мене назве
Поганцем? Схоче ляпаса вліпити?
Чи висмикати бороду й здмухнути
Мені в обличчя? Сіпнути за носа?
Хто обізвати хоче брехуном
І слово це мені в горлянку вбити?
Ну, зважтеся! Усе я проковтну!
Стерплю! Печінка в мене голубина,
Немає жовчі в ній, а то інакше
Я всіх шулік нагодував би падлом
Цього раба. Мерзотнику кривавий!
Розпуснику підступний, безсоромний!
О помсто!
Та чи не дивно ж слухати? Мене
Помститись небо й пекло закликають,
А я словами тішусь, я розради
Собі в лайках шукаю, як повія,
Мов та перекупка!
Яка бридота! Ну, прокинись, мозку!
Чував я, що злочинці на виставі
Бували так до глибини душі
Мистецтвом вражені, що зізнавались
У злочинах прихованих своїх.
І хоч убивство язика не має,
Воно озветься, навіть і без слів.

▲ Ежен Делакруа. Гамлет і його матір. 1849

Нехай актори виставлять що-небудь,
Немов убивство батька. Подивлюся,
З яким обличчям слухатиме дядько;
Хай затремтить, нехай здригнеться ледве —
І знатиму я, що мені робити.
Бо, може, й так, що привид той — диявол,
Він бачить сум мій і в спокусу вводить,
Щоб душу допровадити до згуби.
Вистава — доказ; хай вона вловля,
Як на гачок, сумління короля.

Дія третя

СЦЕНА 1

Ельсінор. Кімната в замку. Гільденстерн і Розенкранц доповідають королю, що вони нічого не дізналися про дивну поведінку Гамлета. Вирішено було залучити до цієї справи Офелію: дівчина починає вдавати, що читає книжку, а Полоній і король тим часом ховаються. Входить Гамлет.

Гамлет Так. Бути чи не бути — ось питання.
В чім більше гідності: терпіти мовчки
Важкі удари навісної долі,
Чи стати збройно проти моря мук
І край покласти їм борнею? Вмерти —
Заснуть, не більш. І знати, що скінчиться
Сердечний біль і тисяча турбот,
Які судились тілу. Цей кінець
Жаданий був би кожному. Померти —
Заснути. Може, й бачити сновиддя?
У цьому й перепона. Що приснитись
Нам може у смертельнім сні, коли
Вантаж земної суєти ми скинем?
Оце єдине спонукає зносить
Усі нещастя довгого життя;
Інакше — хто ж би стерпів глум часу,
Ярмо гнобителів, пиху зухвальців,
Зневажену любов, суди неправі,
Нахабство влади, причіпки й знуцання,
Що гідний зазнає від недостойних —
Хто б це терпів, коли удар кинджала
Усе кінчає? Хто б це став потіти,
Вгинаючись під тягарем життєвим,
Якби не страх перед незнаним чимось
У тій незвіданій країні, звідки
Ще не вертався жоден подорожній?
Миритись легше нам з відомим лихом,
Аніж до невідомого спішити;
Так роздум робить боягузів з нас,
Рішучості природжений рум'янець

Блідою барвою вкриває думка,
І збочує величний намір кожен,
Імення вчинку тратячи. Та годі!
Офеліє! В своїй молитві, німфо,
Згадай мої гріхи!

Офелія Ласкавий принце,
Скажіть, як вам жилося цими днями?

Гамлет Я дуже вдячний: добре, добре, добре.

Офелія У мене є від вас дарунки, принце,
Їх повернути я давно хотіла.
То прошу їх тепер прийняти.

Гамлет Що ви?!

Офелія Ви добре знаєте, що дарували,
Ще й в супроводі запахущих слів, —
Від них принадніші були дарунки.
Але втрачають і дари принаду,
Як той, хто дав їх, дивиться нерадо.
Ось, принце, заберіть.

Гамлет Ха-ха! То ви дівчина доброчесна?

Офелія Що таке, принце?

Гамлет І ви вродливі?

Офелія Що ви маєте на увазі, принце?

Гамлет А те, що коли доброчесні й вродливі, то ваша чеснота не повинна мати ніяких справ із вашою красою.

Офелія А з чим же найкраще й мати справу красі, як не з чесно-
тою, принце?

Гамлет Ну, звичайно! І скорше краса перетворить чесноту на зводню, аніж чеснота надасть красі своєї подобі. Колись воно було парадоксом, а за нашого часу на це є всі докази. Я вас любив колись.

Офелія І я вірила цьому, принце.

Гамлет А не слід було вірити. Бо хоч би як прищеплювати добро-
чесність до нашого старого пня, а грішний дух таки залишиться. Я не любив вас.

Офелія Тим болючіша мені омана.

Гамлет Іди в черниці. Навіщо тобі плодити грішників? Сам я людина досить-таки порядна, а й то можу себе обвинуватити в стількох гріхах, що й навіщо тільки мене мати привела?! Я надто гордий, мстивий, самолюбний. У мене в розпорядженні більше гріхів, ніж думок, щоб їх обміркувати, уяви, щоб їх утілити, часу, щоб їх здійснити. І навіщо тільки такі людиці, як я, повзають між небом і землею? Усі ми пройдисвіти несосвітенні. Один тобі шлях — у черниці. Де ваш батько?

Офелія Вдома, принце.

Гамлет Замкніть його там, нехай він дурня строїть тільки в себе вдома. Прощай.

Офелія Поможи йому, всеблаге небо.

Гамлет Коли ти одружишся, дістанеш від мене в посаг таке прокляття: хоч ти будеш цнотлива як крига, чиста як сніг, а поговорів не минеш. Іди в черниці, йди! Прощай! Або, якщо вже конче хочеш виходити заміж, виходь за дурня, бо розумні аж надто добре знають, на яких потвор ви їх обертаєте. У черниці йди! Та швидше! Прощай! (*Виходить.*)

Офелія Потьмарився такий шляхетний розум!
Така людина! Виглядом — придворний,
Словами — вчений, войовник — мечем,
Надія й вицвіт нашої держави,
Довершеності дзеркало й взірець!
Я, найнещасніша з жінок, пила
Солодкий мед обіцянок його,
І ось цей дух ясний, мов дзвін, що тріснув, —
Колись лунав, тепер лиш деренчить.
Від безуму зів'яв цей пишний розквіт.
Які мені це муки страховинні —
Те, що було, рівняти з тим, що нині.

Король не певен, що дивна поведінка Гамлета пов'язана з коханням. Він боїться, що на душі у племінника визріває щось небезпечно, тож вирішує відправити його в Англію за даниною. Полоній, переконаний, що вся справа в любові, пропонує, щоб королева викликала сина на щирі розмову, яку він підслухає. Король погоджується, бо «шаленству знатних треба класти край».

СЦЕНА 2

Кімната в замку. Гамлет з двома чи трьома акторами. Входять король, королева, Полоній, Офелія, Розенкранц, Гільденстерн та інші з почту, а також варта, що несе смолоскипи.

Король Як ся має наш небіж Гамлет?

Гамлет Чудово, їй-богу; на хамелеонових харчах: їм повітря, начинене обіцянками. Каплуна цим не відгодуєш.

Король Що маю спільного я з цією відповіддю, Гамлете? Це не мої слова.

Гамлет Тепер уже й не мої. А що, актори готові?

Розенкранц Так, принце. Вони чекають вашого наказу.

Королева Ходи сюди, любий Гамлете, сідай біля мене.

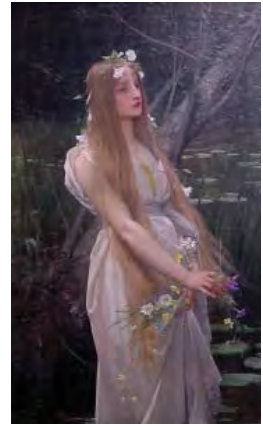
Гамлет Ні, матусю, тут є магніт, що більше притягав.

Полоній (*до короля*) Ого, ви чуєте?

Гамлет Леді, могу я лягти вам на коліна? (*Лягає біля ніг Офелії.*)

Офелія Ні, принце.

Гамлет Власне, чи можна покласти голову вам на коліна?

▲ Жюль Жозеф Лефевр (Лефевр). Офелія. 1890

Офелія Так, принце.

Гамлет А ви вже подумали, що я мав на увазі щось непристойне?

Офелія Вам весело, принце?

Гамлет Та, Боже мій, для вас я готовий щоразу на жарти. Що ж і лишається людині, як не веселитись? Погляньте, як весело виглядає моя мати, а ще нема й двох годин, як помер батько.

Офелія Ні, принце, минуло вже двічі два місяці.

Гамлет Стільки багато? Якщо так, лишаю дияволі жалобу, а сам пишатимусь у соболях. Сили небесні! Уже два місяці, як помер, а його досі ще не забуто? Ну, тоді можна сподіватися, що нам'ять про велику людину переживе саму людину на півроку.

Грають гобої. Починається пантоміма.

«Королева» клянеться в коханні й вірності «королю», що вірить «дружині» й засинає.

Гамлет Вам подобається п'єса, ваша величносте?

Королева На мою думку, жінка надто багато обіцяє.

Гамлет Ну, вона ж дотримує слова.

Король Як зветься вона, ця п'єса?

Гамлет «Пастка». Тільки ж у якому розумінні? В алегоричному. У цій п'єсі показано вбивство, що сталось у Відні. Ім'я герцога — Гонзаго, його дружини — Бапгіста. Зараз ви побачите. Підступний це витвір. Та що нам до того? У вашої величності, як і в нас, чисте сумління, і нас це не обходить. Нехай шкапа брикається, коли шию натерла, а в нас потилиця не чухається.

Входить актор, що грає Луціана. Вливає отруту королю у вуха.

А оце королів небіж Луціан. Він труїть його в саду, щоб захопити владу. Герцога звуть Гонзаго. Є така повість, писана вона добірною італійською мовою. Зараз ви побачите, як убивця завойовує любов Гонзагової дружини.

Офелія Король устає!

Гамлет Що, злякався хлопавки?

Королева Що з вами, ваша величносте?

Полоній Припиніть виставу!

Король Присвітій мені. Ходім звідси!

Усі Світла! Світла! Світла!

Виходять усі, крім Гамлета й Гораціо.

Гамлет Любий Гораціо, я готовий закластися на тисячу фунтів, що привид говорив правду. Ти помітив?

Гораціо Дуже добре помітив, принце.

Гамлет Коли мова зайшла про отруєння.

Гораціо Я очей з нього не зводив.

Гораціо і Гамлет помітили дивну поведінку короля і королеви під час вистави. До них підходять Розенкранц і Гільденстерн і просять принца відкритися їм, адже вони — його друзі.

- Розенкранц Ласкавий принце, де причина вашої недуги? Ви ж самі собі шкодите, приховуючи свої турботи від друга.
- Гамлет Мені не вистачає службового підвищення.
- Розенкранц Як це так? Адже король сам оголосив вас спадкоємцем датського престолу.
- Гамлет Воно-то так, пане, тільки «Поки трава підросте...». І прислів'я це вже давно цвіллю взялось.

Входять актори з флейтами.

- А, флейти! Дайте-но мені одну. Чого це ви все кружляєте біля мене, ніби хочете мене в тенета загнути?
- Гільденстерн Принце, якщо я й сміливий у виконанні своїх обов'язків, так це тому, що любов моя надто щира.
- Гамлет Щось я не зрозумів цього. Може б, ви заграли на цю флейту?
- Гільденстерн Я не вмію, принце.
- Гамлет А це не складніше, ніж брехати. Перебирайте пальцями оці щілини, дмухайте, і флейта озветься найкрасномовнішою музикою.
- Гільденстерн Та я ж не знаю, як керувати ними, щоб видобути якусь гармонію, немає в мене цього вміння.

Гамлет От і поміркуюте, за яку нікчемну річ ви мене вважаєте! Ви хочете грати на мені. Вам здається, що ви знаєте всі мої лади; ви намагаєтесь вирвати серце моєї таємниці; вам забаглося випробувати кожную мою ноту, від найнижчої до найвищої. У цьому ось невеличкому приладі багато музики, він має чудовий голос. А проте ви неспроможні змусити, щоб він заговорив. Невже ви вважаєте, лихий би його не взяв, що на мені легше грати, ніж на флейті? Звіть мене яким завгодно інструментом, ви можете мене розладнати, але не грати на мені!

Входить Полоній.

Полоній Принце, королева хоче поговорити з вами, і то негайно.

Щоб остаточно позбутися Гамлета, король хоче відправити його до Англії з Розенкранцом і Гільдестерном. Полоній має намір сховатися в кімнаті Гертруди, щоб підслухати її розмову із сином. Залишившись наодинці і думаючи, що його ніхто не чує, Клавдій признається у вбивстві брата і розуміє, що він скоїв великий гріх «прокляття найдавніше — братовбивство». Він молиться і просить ангелів урятувати його душу. Це зізнання почув Гамлет. Але помститися він не може, адже його батько, вбитий без покаяння, опинився в пеклі. А якщо Клавдій помре під час молитви, то його душа полине до раю. Під час розмови з Гертрудою Гамлет убиває Полонія, прийнявши його за короля, який ховається за килимом. Принц довідає матері, що вона дуже швидко забула його батька, який мав «розкішні кучері Гіперіона, чоло Юпітера і погляд Марса» і постає — «ніби це Меркурій-вісник спустився з неба на гірську вершину». Він не вірить, що матір щиро закохалася у Клавдія, миршавого колоса, що «брата свого пожер нещадно і підступно». Привид нагадує Гамлетові, щоб той не чіпав матері. Гертруді, яка його не бачить, здається, що син насправді збожеволів. Принц заперече це і говорить, що шкодує через вбивство Полонія. Він знає, що Розенкранц і Гільденстерн везуть його в Англію в пастку. Забирає труп царедворця і йде геть.

Дія четверта

СЦЕНА 2

Інша кімната в замку. Входить Гамлет.

Гамлет Сховав надійно.

Входять Розенкранц і Гільденстерн.

Розенкранц Де ви поділи, Гамлете, мерця?

Гамлет Змішав з землею, бо землі він рідний.

Розенкранц Скажіть нам, де він, бо його потрібно
В каплицю віднести.

Гамлет А ви не вірте.

Розенкранц Не вірити чому?

Гамлет Що я збережу вашу таємницю, а не свою. Та й хто це запитує? Губка! Яку відповідь може на це дати королівський син?

Розенкранц Ви мене вважаєте за губку, принце?

Гамлет Так, пане, за губку, яка всмоктує королівську прихильність, нагороди, владу. І виявляється, що такі слуги — найкращі для короля. Він тримає їх за щелепами, а ковтати не квапиться. А коли йому буває потрібне те, що ви всмоктали, він вичавлює вас, і знову ви сухі, наче губка.

Розенкранц Принце, ви повинні сказати нам, де тіло вбитого, і йти з нами до короля.

Гамлет Тіло при королі, лиш король не при тілі. Яку тут роль відіграє король?

Розенкранц Король, принце?

Гамлет Звичайний нуль. Ведіть мене до нього.

СЦЕНА 3

Інша кімната в замку. Входить король з почтом.

Король Звелів я розшукати тіло й принца.
Як небезпечно, поки він на волі!
Його не можна й покарати суворо.
До нього так і горнеться простолод,
Юрба ж не розумом, очима любить.
І зважає лиш на суворість кари,
А не на те, що й злочин був тяжкий.

Входить Розенкранц.

Розенкранц Не каже він, де труп.

Король А сам він де?

Розенкранц Під вартою чекає за дверима.

Король Введіть, нехай він перед нами стане.

Розенкранц   Гей, Гільденстерне! Гамлета введіть!

Входять Гамлет і Гільденстерн.

Король   Ну, Гамлете, то де ж Полоній?

Гамлет   На вечері.

Король   На вечері? На якій?

Гамлет   Не там, де він їсть, а там, де його їдять. Ми відгодуємо різних тварин, щоб нагодувати себе, а себе відгодуємо для черв'яків. І гладкий король, і кощавий жебрак — це тільки різні переміни, тільки дві страви на той самий стіл; такий уже кінець.

Король   Де Полоній?

Гамлет   На небі. Пошліть туди по нього. Коли ваш посланець не знайде його там, то шукайте самі в іншому місці. Але якщо не знайдете за місяць, то почувте нюхом, ідучи сходами на галерею.

Король (*до почту*)   Ідіть пошукайте його там.

Гамлет   Він якраз чекатиме, поки ви прийдете.

Кілька чоловік з почту виходять.

Король   Це для твоєї ж, Гамлете, безпеки,
Якої й ми пильнуєм якомога.
Ти мусиш, після того, що накоїв,
Негайно звідси їхати. Збирайся.
Судно готове, вітер дме погожий,
Щоб ти мерщій до Англії відбув.

Гамлет   До Англії?

Король   Ти зрозумів би, знаючи наш намір.

Гамлет   Я бачу херувима, що знає цей намір, ну що ж! До Англії, то й до Англії! Прощайте, люба матусю!

Король   Мабуть, любий батьку, Гамлете.

Гамлет   Ні, мати. Батько й мати — чоловік і дружина; чоловік і дружина — це плоть єдина. Отже, прощайте, мамо. Рушаєм до Англії! (*Виходить.*)

Король   Мерщій за ним! І заманіть як-небудь
Його на корабель. Пливіть сьогодні.
Усе належне до цієї справи
В листі я виклав. Поспішіть, будь ласка.

Розенкранц і Гільденстерн виходять.

Якщо, Англійцю, ти мою прихильність
Хоч трохи ціниш, — отже, ти не знехтуй
Того, що вимагаю я в листі:
Негайно Гамлета життя позбавить.
Зроби це! Лиш подумаю про нього,
І кров моя кипить, як у вогні.
Поки живий він не життя мені.

СЦЕНА 4

Поле в Данії. По сцені проходять Фортінбрас, капітан і військо.
Входять Гамлет, Розенкранц, Гільденстерн та інші.

Гамлет Чиє це військо, пане?

Капітан Норвезьке, пане.

Гамлет А скажіть, будь ласка,
В яку країну йде воно?

Капітан На Польщу.

Гамлет То ваш похід проти всієї Польщі
Чи проти прикордонних володінь?

Капітан Якщо сказати вам по правді, пане.
Йдемо ми відвойовувати клаптик
Такий, що я не дав би й п'ять дукатів,
Якби хотів узяти його в оренду.
За більші гроші не продасть його,
Мабуть, король ні Польський, ні Норвезький.
Усі, крім Гамлета, виходять.

Гамлет Усе мені навколо докоряє,
Усе підгонить, квапить мляву помсту.
Якщо в людини головні бажання
Лиш їсти й спати — це хіба людина?
Худоба, й годі. Той, хто дарував
Нам пам'ять, передбачення і розум.
Давав дарунки всі ці не для того,
Щоб пліснявою бралися вони.
Чи це безпам'ятність, як у тварини,
Чи звичка обмірковувати вчинки
Та зважувати наслідки можливі?
В такому розмірковуванні завжди
Чверть мудрості, три чверті боягузтва.
Чому це я повторюю без краю,
Що треба діяти, — адже ж я маю
Для дій підставу, силу і рішучість?!
А прикладів навколо — досхочу.
Ну от хоча б оце потужне військо,
Яке веде тендітний, ніжний принц.
Він честолюбний духом, він не стане
Роздумувати, чим усе скінчиться,
Глузує з долі, віддає, що тлінне,
Він на поталу небезпеці й смерті.
Це справжня велич без причини й з місця
Не рушити, а як про честь ідеться —
У бій вступити навіть за стеблинку.
Чому ж, коли у мене батька вбито
І матір зганьблено, стою байдуже?
А двадцять тисяч душ заради примхи

▲ Джон Еверетт Мілле. Офелія. 1851–1852

На смерть, як на спочинок, поспішають,
Змагаючись за клопот, на якому
У битві їм нема де повернутись,
Де навіть їх могилам буде тісно.
Просякни кров'ю, думко, а як ні,
То й зовсім непотрібна ти мені!

Лаерт повертається з Парижа, щоб помститися за смерть батька, і зустрічається з божевільною сестрою. Клавдій переконує його, що в усьому винен Гамлет, і обіцяє свою підтримку. Король отримує листа, у якому повідомляється про те, що роздязненого Гамлета висадили на берег королівства. Стурбований цією звісткою, король намовляє Лаерта прийняти виклик на двобій із Гамлетом. Той погоджується і навіть вирішує змастити вістря рапіри смертельною отрутою. Гертруда повідомляє, що Офелія втопилася.

Дія п'ята

СЦЕНА 1

Ельсінор. Кладовище.

Перший гробок *А чи слід же її ховати за християнським звичаєм?*

Другий гробок *Не була б вона дворянського роду, не ховали б її за християнським звичаєм.*

Перший гробок *Оце-таки правда твоя. Вельможним людям на цьому світі й топиться та вішались легше, ніж простим собі християнам.*

Віддалік з'являються Гамлет і Гораціо.

Перший гробок *Як за дівчатами впадав*
(*копає й співає*) *Колись давно-давно,*
То я не думав, гей, не гадав,
Що все промине воно.
Викидає череп.

Гамлет   Цей череп мав язика й міг співати. А такий собі шахрай кидає ним об землю, наче це щелепа Каїна, першого вбивці. Може, макітра, що нею шпурляється йолоп, належала політикові, який Господа Бога самого міг обхитрувати, — хіба ні?

Гораціо   Правда, пане.

Гамлет   А тепер він потрапив до пані Хробакової і гробокоп лупить його заступом по скулах. Дивовижне перетворення, якби тільки ми могли його простежити! Невже варто було ростити ці кістки тільки на те, щоб гратися ними в кеглі? Мої кості ниють, ледве здумаю про це... Я поговорю з цим чолов'ягою. Чия це могила, шановний?

Перший гробокоп   Моя, пане.

Гамлет   Та, мабуть, що твоя, коли ти в ній засів. Для якого чоловіка ти копаєш цю могилу?

Перший гробокоп   Не для чоловіка, пане.

Гамлет   Ну, то для якої жінки?

Перший гробокоп   І не для жінки.

Гамлет   А кого ж у ній ховатимуть?

Перший гробокоп   Ту, що була жінкою, пане. А тепер, царство їй небесне, вона вже небіжчиця.

Гамлет   Ну й спритний же з нього крутій! Треба уважно добирати слів, щоб з ним розмовляти, а то пропадеш від двозначності. Ти давно гробокопом?

Перший гробокоп   Із усіх днів почав якраз у той самісінський, коли наш покійний король Гамлет подолав Фортінбраса.

Гамлет   А коли це сталося?

Перший гробокоп   Хіба ви цього не знаєте? Та це кожен дурень може сказати. Це було того самого дня, коли народився молодий Гамлет. Той, що з глузду з'їхав і його до Англії повезено.

Гамлет   А нащо його до Англії повезено?

Перший гробокоп   Бо з глузду з'їхав. По глузд його й послано, щоб набрався. А не набереється, то там цього й не треба.

Гамлет   Чому?

Перший гробокоп   Там ніхто не помітить.

Гамлет   А як же він збожеволів?

Перший гробокоп   Та дуже чудно, кажуть.

Гамлет   Як це так чудно?

Перший гробокоп   А так, що взяв і з'їхав з глузду.

Гамлет   На якому ґрунті?

Перший гробокоп   Та на тутешньому, на датському. А на якому ж? Я тут уже тридцять років як грабарюю, із самого малечку... Цей череп у землі пролежав двадцять три роки.

Гамлет   Чий він?

Перший гробок оп Це, пане, Йоріків череп, Йоріка, блазня королівського.

Гамлет Дай подивлюся. (*Бере череп*). Бідолашний Йоріку! Я знав його, Гораціо. Людина невичерпної винахідливості в дотехах, з винятковою фантазією. Разів з тисячу носив він мене на спині. А тепер це сама бридота. Мене нудить, коли я дивлюся на нього. Отут були губи, які я так часто цілував. Де тепер твої жарти? Невже в тебе не залишилося жодного дотепу, щоб поглузувати з власного вищиру? Зовсім занепав? Гораціо, скажи мені одне, будь ласка.

Гораціо Що саме, принце?

Гамлет Як ти вважаєш, Александр Македонський у землі мав такий самий вигляд?

Гораціо Такий самий.

Гамлет І від нього так само тхнуло! Пхе! (*Кладе череп на землю*.)

Гораціо Так само, принце.

Гамлет Тихіше! Відійдімо! Ось король.

Входять король, королева, Лаерт; вносять труну; священники, придворні.

І королева, й почет. Хто ж помер?
Обряд скорочено, а це ознака,
Що ми на похороні самовбивці.
І, певно, це значна якась особа.
Постіймо осторонь та подивімось. (*Відходить разом з Гораціо*.)

Лаерт Спустить труну! Хай навесні фіалки
Із тіла чистого її ростуть.

Гамлет Це що? Невже Офелія?

Королева Прощай же. Найніжніший найніжніше. (*Кидає в могилу квіти*.)

Лаерт Хай тридцять раз паде потрійне горе
На голову того, чий злобний замір
Тебе ясного розуму позбавив!
Не засипайте! Ще раз обніму. (*Стрибає в могилу*.)
Тепер засипте з мертвою живого.
Насипте в цій долині верховину,
Яка б була від Пеліону вища
І від блакитного Олімпу.

Гамлет Хто це
(*наближаючись*) З такою пишномовністю сумує,
Що зачаровує мандрівні зорі.
Як слухачів здивованих? Ось я.
Я, Гамлет Датський. (*Стрибає в могилу*.)

Лаерт Хай тобі, нечистий! (*Бореться з ним*.)

▲ П. Даньян-Бувере.
Гамлет і могильнийник.
1883